

Hicrî VI.-VII. Asırlarda Hanbelîlerin Dımaşk'taki Fıkıh Telifâtı*

Literary Enterprise of Hanbalis on Fiqh in Damascus in the VI.-VII. Centuries AH.

Muhammed Usame Onuş

Arř.Gör.Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Res. Asist. PhD., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Istanbul / Turkey

usame.onus@marmara.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-4464-0742>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 15.10.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 29.11.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2021

DOI: 10.33420/marife.1010267

Cite as / Atıf: Onuş, Muhammed Usame. "Hicrî VI.-VII. Asırlarda Hanbelîlerin Dımaşk'taki Fıkıh Telifâtı". *Marife* 21/2 (2021): 935-962. <https://doi.org/10.33420/marife.1010267>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atınlrı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: This study was produced from a doctoral thesis. / Bu çalışma doktora tezinden üretilmiřtir.

Hicrî VI.-VII. Asırlarda Hanbelîlerin Dimaşk'taki Fıkıh Telifâtı

Özet

İslam coğrafyasında VI. (XII) asrın son yarısı ile VII. (XIII) asrın ilk yarısında görülen siyasi karışıklıklar ve yaklaşan Moğol tehlikesi ulemanın batıya doğru göç etmesine ve Dimaşk ile Kahire'nin dört mezhebi de barındıran hareketli ilim merkezleri haline gelmesine yol açmıştır. Bu karışıklıklara rağmen telif faaliyetlerinin yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Bağdat ve Kudüs'ten göç ederek Dimaşk'ın merkezi ile Kasyûn dağının eteklerinde bulunan Salihyye bölgesine yerleşen Hanbelî fakihler de telif faaliyeti açısından yoğun bir mesai içine girmiştir. Farklı telif türlerinde eserler veren Hanbelîler, fıkıh meselelerinin tamamını içeren eserlerin yanında fıkıhın bir konusuna yönelik risale ve kitaplar da kaleme almışlardır. Bu literatürün tespiti, özelliklerinin ortaya konması ve ilgi yoğunlukları açısından yapılacak değerlendirmeler gerek Hanbelîlerin fikhî faaliyetlerinin mahiyeti gerekse söz konusu dönemde ve bölgede yaşayan ulemanın gündemi hakkında ipuçları vermesi açısından önemlidir.

Hanbelîlerin Dimaşk'taki varlığı III. (IX) asra kadar götürülebilir. Fakat V. (XI) asrın ikinci yarısına kadar Hanbelîlerin burada düzenli bir ilmî faaliyette bulunduğunu söylemek zordur. Buna dair kayda değer ilk faaliyet Şirazî ailesinin V. (XI) asrın ikinci yarısında Dimaşk'a göç etmesiyle görülmeye başlamıştır. Şirazî ailesi Dimaşk'ta Hanbelîlere ait düzenli bir ders halkası oluşturmuş ve tedris faaliyetlerinin yürütülebileceği bir medrese inşa etmeye başlamıştır. Böylece mezhep Dimaşk'ta istikrar kazanmaya başlamış ve ilmî faaliyetlerin yürütülebilmesi için müsait bir alan bulmuştur.

Dimaşk'taki Hanbelî ulema, fıkıhın birçok alanına dair eser kaleme almıştır. Bu dönemde fıkıh ilminin temel iki disiplini olan fûrû ve usûl alanında eserlerin kaleme alınmasının yanında hilaf ile alakalı eserlerin yazımı da Hanbelî ulemanın gündeminde olmuş ve hatta bu telif faaliyetleri daha da hususileştirilerek fıkıh eserlerinde işlenen bir konuyu müstakil olarak ele alan eserler de ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dönemdeki telif faaliyetleri müstakil bir mahiyet arz eden eserleri içerdiği gibi farklı eserleri merkeze alarak ortaya çıkarılmış şerh ve haşiyeler de kapsamaktadır.

Söz konusu zaman diliminde yazılmış eserler arasında en fazla göze çarpanlar fûrû fıkıh eserleridir. Kapsam olarak bu eserlerin bir kısmı tedris faaliyetlerinde kullanılmak gibi pratik amaçlar gözetilerek kaleme alınan muhtasarlardır. Bir kısmı ise Hanbelî mezhebinin yanında diğer mezhep görüşlerini de barındıran ansiklopedik eserlerdir. Bunların yanında fıkıh meselelerini manzum bir şekilde ortaya koyan ve ahkama dair rivayetleri toplayan eserler de bulunmaktadır. Mezkûr dönemde fıkıh usulüne dair eserler de kaleme alınmasına rağmen fıkıh usulü gerek telif edilen eserler gerekse ilmî gündemi meşgul etmesi açısından fûrû fıkıh ile karşılaştırıldığında daha düşük bir yoğunluğa sahip olmuştur. Buna rağmen önceki dönemle kıyaslandığında fıkıh usulüne dair daha müspet bir tavrın geliştiğini söylemek mümkündür. Ayrıca iki kapak arasına girmediği halde kaynaklarda nakledilmiş olan mektup ve fetvalar da dönemin ilmî tartışmalarını yansıtabileceği için literatür olarak değerlendirilmiş ve çalışmaya dahil edilmiştir.

İçerik açısından bakıldığında bir meseleye yoğunlaşan eserler, fetvalar ve mektuplar dönemin canlı tartışma alanlarına dair ipuçları vermektedir. Ayrıca Hanbelîler ile Eş'ariler arasında önceki dönemlere dayanan çekişmelerin, bahsi geçen tartışmaların ve eserlerin ortaya çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. İsim ve eserlere yapılan atıflara bakıldığında ise fûrû fıkhıta Hırakî'nin İbn Kudâme öncesindeki etkisini bir süre daha devam ettirdiği, İbn Kudâme'nin ise kaleme aldığı eserlerle etkin bir hale geldiği görülmektedir. Fıkıh usulü açısından Ferrâ'ya yapılan atıflar önceki dönemlerde usul eseri kaleme almış olan Kelvezânî ve İbn Akîl'e göre daha baskın bir yoğunluğa sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Dimaşk, Hanbelî Mezhebi, Literatür, Telif

Literary Enterprise of Hanbalis on Fiqh in Damascus in the VI.-VII. Centuries AH.

Summary

The political turmoil in the last half of the 6th (12th AD) and the first half of the 7th (13th AD) century in the Islamic world and the approaching Mongol threat caused the ulama to migrate to the west. Thus, Damascus and Cairo became vibrant centers of ilm that included all four madhahib. Despite these confusions, it is seen that literary enterprises continue intensively. Hanbali jurists who immigrated from Baghdad and Jerusalem and settled in the center of Damascus and the Salihyya region at the foot of Mount Kasyun also engaged in intense work in terms of literary enterprise. Hanbalis, who produced works in different types of literature, wrote treatises and books on specific

subjects of fiqh, along with works containing general fiqh issues. The determination of this literature, revealing its characteristics and an evaluation of their interests are important because they provide clues about the nature of the fiqh activities of the Hanbalis and the agenda of the ulama living in the said period and in the region.

The presence of Hanbalis in Damascus can be traced back to the 3rd (9th) century. But until the second half of the 5th (11th) century, it is difficult to say that Hanbalis had a regular scholarly activity there. The first significant activity in this regard started with the migration of the Shirazi family to Damascus in the second half of the 5th (11th) century. The Shirazi family formed a regular class circle belonging to the Hanbalis in Damascus and started to build a madrasah where teaching activities could be carried out. Thus, the madhhab started to gain stability in Damascus and found a suitable environment for scholarly activities to be carried out.

Hanbali ulama in Damascus wrote works on many fields of fiqh. In this period, besides the works in the field of "furu" and "usul", which are the two main disciplines of fiqh, books and treaties related to khilaf was also on the agenda of Hanbali scholars, and even these literary activities were further specialized and works that dealt with a subject covered in fiqh works independently emerged. In addition, the literary activities in this period included the works of an independent nature, as well as the types of commentary (sharh) and annotation (hashiya) that were revealed by putting different Works in the center of the study.

Among the works written in the mentioned time, the most striking ones are the works of furu fiqh. In terms of scope, some of these works are compendiums written for practical purposes, for example, to be used in teaching activities. Some of them are encyclopedic works that contain the views of other madhahib besides the Hanbali madhhab. In addition to these, there are also works that present the issues of fiqh as poetry and collect the narrations about the ahkam. Despite the fact that works on the usul al-fiqh were also written in the aforementioned period, the usul al-fiqh had a lower density compared to the furu fiqh, both in terms of literary activities and the place it occupied on the scholarly agenda. Despite this, it is possible to say that a more positive attitude towards the usul al-fiqh had developed when compared to the previous period. In addition, letters and fatwas that were transmitted in the sources were evaluated as literature and included in the study as they could reflect the scholarly discussions of the period.

In terms of content, works that focus on a specific issue, fatwas, and letters provide clues about the lively discussion areas of the period. In addition, it seems that the conflicts between Hanbalis and Ash'aris based on previous periods were effective in the emergence of the aforementioned discussions and works. When we look at the references to names and works, it is seen that Khiraqi continued his influence before Ibn Qudama for a while, and Ibn Qudama became active with the works he wrote. In terms of usul al-fiqh, the references to Farra have had a more dominant density than Kalwadhani and Ibn Aqil, who wrote on usul al-fiqh in the previous periods.

Keywords: Fiqh, Damascus, Hanbali Madhhab, Literature, Literary Enterprise

Giriş

İslam dünyasında VI. (XII) asrın son yarısı ile VII. (XIII) asrın ilk yarısında görülen karışıklıklar ulemanın ilmî faaliyetlerini yürütebilecekleri daha müsait ortamlar aramasına sebebiyet vermiştir. Kudüs'e yönelik haçlı saldırıları Kudüs'ten güneye doğru; Moğol tehlikesinin Bağdat'ta hissedilmeye başlaması ise buradan batıya doğru göçlerin yoğunlaşmasını ve Kahire ile Dımaşk'ın yeni ilmî-kültürel merkezler olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Dört mezhebin de ilmî faaliyetlerini yürütebildiği bu iki bölgeden Dımaşk, daha önce Bağdat merkezli gelişim gösteren Hanbelî mezhebi için de yeni bir merkez olarak tebarüz etmeye başlamış ve mezhebin sonraki dönem fikhî faaliyetlerinin yönlendiricisi olacak isimlere ve çalışmalara ev sahipliği yapmıştır. Söz konusu süreçte Hanbelîlerin telif faaliyetlerinin de Dımaşk'ta yoğunlaştığı görülmektedir. Farklı telif türlerinde eserler veren Hanbelîler, fıkıh meselelerinin tamamını içeren eserlerin yanında fıkıhın bir konusuna yönelik risale ve kitaplar da kaleme almışlardır. Bu literatürün tespiti, özelliklerinin

ortaya konması ve ilgi yoğunlukları açısından yapılacak bir değerlendirme gerek Hanbelilerin fikhî faaliyetlerinin mahiyeti gerekse söz konusu dönemde ve bölgede yaşayan ulemanın gündemi hakkında ipuçları vermesi açısından önemlidir.

Dımaşk'taki ilk Hanbelî varlığını III. (IX) asra kadar götürmek mümkün olmakla beraber Hanbelîlerin Dımaşk'ın ilmî ve kültürel hayatında etkili olması V. (XI) asrın ikinci yarısından itibaren Hanbelî ailelerin Dımaşk'a göç etmeye başlamasıyla söz konusu olmuştur. Bu dönemden önce mezhebin temsil edilmesi daha ziyade kişisel çabalar şeklinde olmuş ve Dımaşk'ta bir Hanbelî çevre meydana gelmemiştir. Böyle bir çevrenin oluşmasına dair ilk gelişmenin Bağdat'ta yetişmiş olan Ebû'l-Ferec Abdülvahid eş-Şirazî'nin (ö. 486/1094) Dımaşk'a göç etmesiyle yaşandığını söylemek mümkündür. Ebû'l-Ferec eş-Şirazî ve ailesi burada tedris ve telif faaliyetlerine başlayarak Hanbelî mezhebinin Dımaşk ve çevresinde etkin bir konuma gelmesinden öncü olmuşlardır. Ebû'l-Ferec'in oğlu Şerefülislam eş-Şirazî'nin (ö. 536/1141) Emevî Camii'nde bir vaaz meclisi kurması Hanbelîlerin Dımaşk'taki tedris faaliyetleri açısından bir ilki temsil ediyordu.¹ Ayrıca sonraki dönemde inşa edilen medrese Hanbelîlerin Dımaşk'ta kalıcı olmasını ve ilmî hayatta daha etkin bir hale gelmesini sağlayan en önemli katkılardan biri olarak nitelenebilir.² Daha sonra VI. (XII) asrın ikinci yarısında Münecâ ailesi Bağdat'tan ve Kudâme ailesi de Kudüs'ten Dımaşk'a göç etmiştir. Münecâ ailesi daha ziyade tüccar ve devlet adamı yetiştirmekle öne çıkarken mezhebin Dımaşk'taki ilmî etkinlik açısından Hanbelîlerin, şehirde daha uzun süredir bulunan; ilmî, kültürel ve siyasî olarak etkin konumda bulunan Şâfiî ve Hanefîler kadar öne çıkmaya başlaması Kudâme ailesinin de Dımaşk'a göç ederek ilmî faaliyetlere katkı sağlamasıyla söz konusu olmuştur.³

Bu çalışma Hanbelîlerin Dımaşk'ta yoğunlaşarak etkin bir çevre olmaya başladığı yaklaşık hicrî 550'li (1155) yıllar ile Moğolların Dımaşk'ı işgal ettiği 650'li (1252) yıllar arasında Dımaşk'taki Hanbelîlerin telif faaliyetlerinin yoğunluk ve içerik açısından değerlendirilmesini ve buradan hareketle Hanbelîlerin ilmî gündeminin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk kısmında bu dönemde Dımaşk'ta yaşamış veya belli bir süre orada bulunmak suretiyle Dımaşk'taki ilmî ortam ve gündemden etkilenerek eser kaleme almış Hanbelî ulemanın oluşturduğu literatür ortaya konacaktır. İkinci bölümde ise bu literatürün konu, şahıs ve eser bağlamında yoğunlukları genel hatlarıyla tespit edilip değerlendirilecektir. Burada sadece müellifi tarafından bir kitap formatı içinde tamamlanmış eserler değil aynı zamanda bir kitap mahiyeti kazanmamış fakat kaynaklarda kaydedilmiş mektup ve fetvalar da bu literatüre dahil edilecektir. Bununla beraber çalışma söz konusu dönemde oluşturulmuş bütün literatürü tespit etme ve kaydetme iddiası

¹ Bkz Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005), III, s. 461.

² Bu medrese şehirde etkin konumda bulunan Şâfiîlerin engelleme çabalarına rağmen inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, I, s. 450-451.

³ Dımaşk'taki Hanbelî ilim çevresinin oluşum süreci ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Usame Onuş, *VI.-VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği* (Marmara Üniversitesi, 2020), s. 41-75.

taşımamakta, bazı ipuçlarından hareketle bu dönem ve coğrafyada gelişim gösteren Hanbelî mezhebindeki ilmî faaliyetlerin mahiyetini yansıtmayı amaçlamaktadır.

Hanbelî ulemanın yaklaşık bir asırlık mezkûr süreçte Dımaşk'ta ortaya koyduğu telifat ve bu telifatın anlamına dair değerlendirmeler genel hatlarıyla aşağıda resmedilmekle beraber bu telifatın diğer mezheplerin eserleriyle karşılaştırılarak Hanbelîlerin, şehrin ve dönemin genel ilmî ortamında nasıl konumlandıklarının ortaya çıkarılması da elzemdir. Fakat diğer mezheplerin de söz konusu asırlarda eser ortaya koyma açısından velûd bir dönem geçirmesi sebebiyle incelenmesi ve karşılaştırılması gereken malzeme makalenin sınırlarını aşmaktadır. Ayrıca diğer mezheplerle karşılaştırmalı bir inceleme yapabilmek için öncelikle Hanbelîlerin telif faaliyetlerini sıralayıp tanıtmanın ötesinde bu çalışmanın ele aldığı şekliyle söz konusu faaliyetlerin ilmî gündem ile bağlantısını ortaya koymaya çalışan çalışmalara dair eksikliğin giderilmesi gerekir.⁴ Dolayısıyla bu eksikliğin giderilmesi amacıyla aşağıdaki inceleme ve değerlendirmeler Hanbelî mezhebine münhasır kılınmıştır.

1. Telif Türleri

Dımaşk'taki Hanbelî ulema, fıkıhın birçok alanına dair eser kaleme almıştır. Bu dönemde fıkıh ilminin temel iki disiplini olan fûrû ve usûl alanında eserlerin kaleme alınmasının yanında hilaf ile alakalı eserlerin yazımı da Hanbelî ulemanın gündeminde olmuştur. Hatta bu telif faaliyetleri daha da hususileştirilerek fıkıh eserlerinde işlenen bir konuyu müstakil olarak ele alan eserler de ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde kaleme alınmış eserler müstakil bir mahiyet arz edebildiği gibi farklı eserleri merkeze alarak ortaya çıkarılmış şerh ve haşiye türü eserler de olmuştur. Aşağıda söz konusu eserler telif türlerine göre tasnif edilecek olup “derlenmemiş literatür” başlığı altında ise bir risale veya kitap hüviyeti kazanmamış fakat ilgili kaynaklarda bahsi geçen fetva ve mektuplara yer verilecektir.⁵

1.1. Fûrû-ı Fıkıh Eserleri

Bu dönemde yazılmış eserler arasında nicelik ve nitelik açısından en fazla

⁴ Hanbelî ulemanın telif ettiği eserleri konu alan çalışmalardan biri Abdullah b. Muhammed et-Tarîkî'nin *Mu'cemu musannefâti'l-Hanâbile* adlı eseridir. Yazar bu çalışmada Ahmed b. Hanbelî'nin vefatından günümüze kadar Hanbelî mezhebinde kaleme alınmış eserleri kaydetmeyi amaçlamıştır. Bkz. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed Tarîkî, *Mu'cemu musannefâti'l-hanâbile: min vefeyât 241-1420* (Riyad, 2001) (8 Cilt). Diğer bir çalışma Bekir Ebû Zeyd'e aittir. Bekir Ebû Zeyd *el-Medhalü'l-mufassal* adlı çalışmasının ilgili bölümlerinde Hanbelî ulemanın eserlerinden bahsetmektedir. Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal li mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Cidde: Dârü'l-Âsime, 1417), II, s. 606 vd. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî'nin *el-Mezhebü'l-Hanbelî: Dirâsetün fî târîhihi ve simâtihi ve eşheri a'lâmihi ve müellefâtihi* adlı eseri ise mezhepte öne çıkan bazı eserleri tanıtılmaktadır. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî: Dirâsetün fî târîhihi ve simâtihi ve eşheri a'lâmihi ve müellefâtihi* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002), I, s. 389-474. Bu çalışmalar literatürün tespiti ve kaydedilmesi anlamında değerli olmakla beraber tanıtılan eserlerin varlığı ve içeriği ile ilmî gündem arasındaki bağlantı yeterince kurulmamıştır.

⁵ Bu dönemde Dımaşk'ta telif edildiği tespit edilebilen literatürün listesi EK'te sunulmuştur.

göze çarpan eserler fürû fıkıh eserleridir. Kapsam açısından bu eserler öğrencilerin kolayca ezberleyebilmesi için muhtasar bir şekilde kaleme alınmış eserlerden Hanbelî mezhebinin yanında diğer mezhep görüşlerini de barındıran ansiklopedik mahiyetteki mufassal eserlere kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu kitapların tamamına yakını klasik fürû eserlerinde görmeye alıştığımız tasnif ve içerikle oluşturulmuştur. Fakat özellikle ehl-i hadis kimliği öne çıkmış isimler tarafından kaleme alınmış eserler klasik fıkıh eserlerindeki sistematığe göre tasnif edilmiş olmasına rağmen içerikleri ahkâma dair rivayetler ile oluşturulmuştur.

1.1.1. Muhtasar Eserler

Bu dönemde kaleme alınan eserler arasındaki muhtasarların bir kısmı bir eserin bazı müdahalelerle özeti mahiyetindeyken, bir kısmı da fikhî mesaiyi gelişen fıkıh dili ile yeniden ifade etmeyi amaçlayan telif türü anlamındaki “muhtasar” türü kapsamında değerlendirilmelidir.⁶

1.1.1.1. Başka Bir Eserin Özeti Olan Muhtasar Eserler

Tashih, tezhîb ve ilavelerle özetlenen eserler arasında Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) *el-Hidâye*'si öne çıkmaktadır. Esad İbnü'l-Müneccâ'nın (ö. 606/1209), *el-Hülâsa fi'l-fürû* adlı günümüze ulaşmayan eserinde “rivayet ve vecihlerden sahih olanları açıklayacağını” ifade ettiği ve aynı zamanda Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'sini “tashih ve tezhîb” ettiği nakledilmiştir.⁷ Bu bilgilerle beraber tek cilt halinde olduğunu nakledilmesi eserin muhtasar olma ihtimalini güçlendirmektedir.⁸ Esad İbnü'l-Müneccâ'nın *el-Umde fi'l-fikh* adında bir eser daha kaleme aldığı nakledilmiş fakat bu eser de günümüze ulaşmamıştır. Eser hakkında ulaşılabilen tek bilgi bu eserin *el-Hülâsa*'dan daha muhtasar olduğudur.⁹ İbn Kudâme'nin *el-Hâdî* adlı eseri de muhtasar eserler arasında değerlendirilebilir. İbn Kudâme bu eserinde Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'de Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ına yapmış olduğu zevâidleri tespit etmeye çalışmış ve eseri kaleme alma amacını öğrencilerin mesaili kolayca anlamasını sağlamak olarak açıklamıştır.¹⁰ Bunlar dışında Seyfeddin Abdurrahman b. Rezîn'in (ö. 656/1258) *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Muğni* ve *İhtisârü'l-Hidâye* adlı eserleri de kaydedilmektedir.¹¹ Günümüze ulaşmayan bu iki eserden *İhtisârü'l-Hidâye* ile bazı kaynaklarda *en-Nihâye fi'htisâri'l-hidâye* adıyla kaydedilen eserin aynı olması muhtemeldir.¹²

⁶ Bkz. Eyyüp Said Kaya, “Muhtasar”, *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/61–62.

⁷ Eser hakkındaki bu bilgiler Merdâvî tarafından aktarılmaktadır. Bkz. Alaaddin Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, thk. Muhammed Hâmid el-Fîkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955), I, s. 16 (Müellifin mukaddimesi).

⁸ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 101.

⁹ Bu bilgi için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 101.

¹⁰ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Kitâbü'l-hâdi: Umdetü'l-hâzim fi'z-zevâid alâ Muhtasari Ebi'l-Kâsım*, thk. Nureddin Tâlib (Katar: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), s. 35-36.

¹¹ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 39.

¹² Bekir Ebû Zeyd bu eseri *en-Nihâye fihtisâri'l-hidâye* olarak da kaydetmiş, ayrıca *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*'nin muhakkiki dipnotta *İhtisârü'l-Hidâye*'nin tam adının *en-Nihâye fihtisâri'l-hidâye*

1.1.1.2. Telif Türü Anlamındaki Muhtasar Eserler

Fikhî mesaiyi gelişen fıkıh dili ile yeniden ifade etmeyi amaçlayan telif türü anlamındaki muhtasar tarzında telif edilen eserler arasında İbn Kudâme'nin eserleri öne çıkmaktadır. Onun *el-Mukni* adlı eseri mezhepte önemli bir yer teşkil etmiş ve mezhebin sonraki dönem telif geleneğini etkileyen en önemli eserlerden biri olmuştur.¹³ İbn Kudâme bu eserinde hükümlerin delillerine yer vermezken bazen Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini zikretmiştir. Üzerine birçok şerhin kaleme alındığı *el-Mukni*, Hırakî'nin *el-Muhtasar* adlı eserinin VI. (XII) asra kadar görmüş olduğu ilgiye benzer bir ilgi görmüştür.¹⁴ *el-Mukni*'in kaleme alınması ile beraber *el-Muhtasar* yavaş yavaş terkedilmiş ve *el-Mukni* merkezî bir eser olmaya başlamıştır.¹⁵ İbn Kudâme'nin muhtasar mahiyetteki diğer eseri *el-Umde*'dir. *el-Mukni*'e göre daha kısa olan bu eser sadece mezhepte kabul edilen görüşleri içermektedir. Bu iki esere göre daha hacimli olan *el-Kâfî*'de ise bazı konuların delillerine yer verilmiştir. İbn Kudâme bu eseri orta hacimde bir eser olarak tasarladığını ve bu şekilde okuyucunun başka bir esere ihtiyaç duymayacağını belirtmiştir.¹⁶ İbn Kudâme'nin bu eserlerini muhatap kitlesi açısından bir hiyerarşi gözeterek kaleme aldığı ifade edilmiştir. Buna göre *el-Umde* başlangıç seviyesindeki öğrenciler için; *el-Mukni* ise başlangıç seviyesini geçmiş fakat henüz orta seviyeye ulaşmamış öğrencilerin zihinlerini bir üst seviyeye hazır hale getirmek için kaleme alınmıştır. *el-Kâfî* ise orta seviyedeki öğrencileri muhatap alan ve onları ictihad melekesine hazırlayan bir eser olarak görülmüştür.¹⁷

İbn Kudâme'nin bu eserleri dışında Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) *el-Mezhebü'l-ahmed fî mezhebi'l-İmâm Ahmed* adında bir eser kaleme almış ve bu eserin mezhepte kabul edilen görüşlere yer verdiğini ve eserinin "yeni başlayanlar için ufuk açıcı, ileri seviyedekiler için ise hatırlatıcı" bir eser olduğunu söylemiştir.¹⁸ Muhtasar eserler arasında sayılabilecek Muhammed b. Abdülkavî'nin (ö. 699/1300) tamamlayamadığı eseri *Mecma'u'l-bayreyn*'de mezhepte kabul edi-

→

olduğunu belirtmiştir. Bkz. Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 715; İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 39 (dp. 2). *en-Nihâye fî fûrûi'l-hanâbile* şeklindeki kayıtlar için bkz. Tarîkî, *Mu'cemu musannefâti'l-hanâbile*, III, s. 191; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerafettin Yalıtıkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), II, s. 1989.

¹³ Buna dair kanaatler için bkz. Ebû Abdullah Şemseddin Zerkeşî, *Şerhu'z-Zerkeşî alâ Muhtasari'l-Hırakî*, thk. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993), I, s. 42 (Muhakkikin mukaddimes); Şükrü Özen, "Hırakî", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/322.

¹⁴ *el-Mukni* merkeze alınarak kaleme alınan eserlerin bir listesi ve hakkındaki bazı değerlendirmeler için bkz. Abdülkadir İbn Bedran, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tsh. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), s. 435-437; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 722-737.

¹⁵ *el-Mukni*'in şarihlerinden Merdâvî de bu eserin birçok açıdan mezhep gelişimini etkileyen önemli eserlerden birisi olduğuna işaret etmiştir. Bkz. Merdâvî, *el-İnsâf*, I, s. 3.

¹⁶ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Kâfî*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997), I, s. 4.

¹⁷ Bu kanaatler için bkz. İbn Bedran, *el-Medhal*, s. 433-434; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 719.

¹⁸ Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Mezhebü'l-ahmed fî mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Mumbay: Matbaatü Kâf, 1959), s. 3.

len görüşleri zikrettiği ifade edilmiş fakat hacminden bahsedilmemiştir.¹⁹ Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ'ya (ö. 641/1243) nispet edilen *el-Mu'temed ve'l-mu'avvel* adlı eserin ise tek cilt olması dışında başka bir bilgiye rastlanmamıştır.²⁰

Bu eserler büyük oranda mezhepte tercih edilen görüşlerin tamamını toplamayı hedeflediği gibi özellikle yeni başlayan öğrencilerin mezhep görüşlerini rahatlıkla anlamalarını ve bunları ezberlemelerini sağlama amacı taşımaktadır. Nitekim İbn Kudâme *el-Mukni* ve *el-Umde*'yi telif amaçları arasında öğrencilerin kolayca ezberleyebilmesini de saymıştır.²¹

1.1.2. Şerhler

Dımaşk'ta bu dönemdeki telif faaliyeti içinde önemli bir yer tutan kitaplar şerh mahiyetindeki eserler olmuştur. Bunların bir kısmı şârihlerin kendi dönemlerinde yaşayan ve ilmî münasebette buldukları âlimlerin eserlerini esas alırken, diğer bir kısmı ise daha önce yazılmış ve Hanbelî literatürü içinde önemli yer edinmiş eserler üzerine kaleme alınmıştır. Kimi şârihler esas aldığı eserdeki mesaili mezhep sınırları içinde kalarak muhtasar bir şekilde açıklamayı amaçlamış, bazıları ise diğer mezheplerin görüşlerini ve delillerini zikrederek daha kapsamlı ve hacimli eserler meydana getirmişlerdir.

1.1.2.1. Mezhep Sınırları İçinde Kalan Şerhler

Esas aldığı eserdeki mesaili mezhep sınırları içinde kalarak şerheden eserler arasında Bahâüddin el-Makdisî'nin (ö. 624/1227) kendisiyle aynı dönemde yaşayan İbn Kudâme'nin *el-Umde*'sini şerhettiği *el-Udde şerhu'l-Umde* adlı eseri göze çarpmaktadır. Bahâüddin el-Makdisî bu şerhi "muhtasar bir şekilde kaleme aldığı" ifade etmiştir.²² Abdurrezzâk er-Rüse'nî'nin (ö. 660/1262) Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ına yapmış olduğu *el-Muntasar fi şerhi'l-Muhtasar* adlı şerhin içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmasa da eserin iki cilt olduğu zikredilmiştir.²³ Bu iki şerhe göre daha hacimli olduğu anlaşılan Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ'nın (ö. 695/1296) *el-Mukni* üzerine kaleme aldığı *el-Mümti* adlı eser de burada zikredilebilir. Zira hacmine rağmen şârih sadece Hanbelî ulemanın görüşlerini zikretmekle yetinmiştir. İbnü'l-Müneccâ kendisini *el-Mukni*'i şerh etmeye yönelten saikin öğ-

¹⁹ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 309. *Mecma'ü'l-bayreyn*'in içeriği hakkındaki bilgi için bkz. Merdâvî, *el-İnsâf*, I, s. 16.

²⁰ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 492; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 817.

²¹ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Mukni fi fihhi imami's-sünne Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1979), s. 10; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Umdetü'l-fikh fi'l-mezhebi'l-hanbelî*, thk. Ahmed Muhammed Azûz (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), s. 11.

²² Bahâüddin Abdurrahman el-Makdisî, *el-Udde şerhu'l-Umde*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2003), s. 11.

²³ Abdürrezzâk er-Rüse'nî'nin biyografisine yer veren klasik kaynaklarda bu eserden bahsedilmemektedir. İbn Bedrân iki ciltlik böyle bir şerhin olduğuna dair bir kayda rastgeldiğini ifade etmiştir. İbn Bedran, *el-Medhal*, s. 415. Bu eserden bahseden modern dönemde kaleme alınmış iki eser için bkz. Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 698; Tarîkî, *Mu'cemu musannefâti'l-hanâbile*, III, s. 204.

rencilerin bu eseri anlama ve ezberleme çabaları olduğunu belirtmektedir.²⁴

1.1.2.2. Diğer Mezheplerin Görüşlerine Yer Veren Şerhler

Diğer mezheplerin görüşlerine ve delillerine de yer vererek kaleme alınan şerhler arasında en dikkat çeken Şemseddin İbn Kudâme'nin (ö. 682/1283), amcası İbn Kudâme'nin *el-Mukni* adlı eserine yazdığı *eş-Şerhu'l-kebîr*'dir. Şemseddin İbn Kudâme bu şerhi yazarken büyük oranda amcasının *el-Muğnî* adlı eserinden istifade ettiğini belirtmiştir.²⁵ Şemseddin İbn Kudâme'nin *Teshîlü'l-matlab fî tahsîli'l-mezheb* adında bir eseri daha zikredilmektedir. Fakat bu eserin Topkapı Sarayı'nda bulunan yazma nüshasından yapılan karşılaştırmada *eş-Şerhu'l-kebîr* ile aynı eser olduğu ve bu isimle de kaydedildiği anlaşılmıştır.²⁶ Bahâüddin el-Makdisî'nin de *el-Mukni* üzerine bir şerh kaleme aldığı ifade edilmiştir. Fakat bu şerhin *el-Mukni* üzerine yapılan ilk şerh olduğu şeklindeki bilgidен başka bir malumata ulaşılamamıştır.²⁷

Önceki dönem eserleri üzerine yazılmış mufassal şerhler arasında gerek yazıldığı dönemde gerekse mezhebin sonraki dönem fikhî çalışmaları arasında en fazla öne çıkan ve başvuru kaynağı haline gelen eser İbn Kudâme'nin Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazdığı *el-Muğnî* adındaki şerhidir. Dört mezhebin görüşlerini içeren bu şerhte İbn Kudâme görüşlerin delillerini, mezhep içi ihtilafları zikretmiş ve kendi tercihlerine yer vermiştir. Esad İbnü'l-Müneccâ'nın *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye* adındaki şerhi de benzer özellikleri haizdir. İbn Receb, Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'sini esas alan bu şerhin on küsür cilt olduğunu ifade etmiştir. Eserde mezhepte olmayan birçok görüşün bulunduğunu söylemiş, bunun sebebinin müellifin Hanbelî mezhebine ait olmayan eserlerde bulunan görüşleri mezhep sistematiğine göre tahrir etmesi olarak açıklamıştır.²⁸

Bekir Ebû Zeyd, Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ'nın *Hâşiyetü'l-Müstev'ib* adında bir eserinin olduğunu belirtmiştir. Muhammed b. Abdullah es-Samirî'nin (ö. 616/1219) *el-Müstev'ib*'ini esas alan ve günümüze ulaşmayan bu eser hakkında İbn Receb ise Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ'nın babasına okuduğu *el-Müstev'ib* nüshasını gördüğünü ve bu nüshanın kenarlarında yer alan haşiyeleri Ömer İbnü'l-Müneccâ'nın babasından naklederek kaydettiğini belirtmiştir.²⁹ Muhtemelen Bekir Ebû Zeyd'in Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ'ya nispet ederek zikrettiği bu haşiye

²⁴ Ebû'l-Berekât Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fî şerhi'l-Mukni*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş (Mekke: el-Mektebetü'l-Esedî, 2003), I, s. 88.

²⁵ Ebû'l-Ferec Şemseddin İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr alâ metni'l-Mukni*, nşr. Cemâatün mine'l-ulemâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983), I, s. 3-4.

²⁶ Yazma nüshası için bkz. Ebû'l-Ferec Şemseddin İbn Kudâme, *Teshîlü'l-matlab fî tahsîli'l-mezheb* (İstanbul: Topkapı, III. Ahmet Ktp., nr. 1134). Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî de bu iki eserin aynı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, II, s. 291-292.

²⁷ Bu bilgi için bkz. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), XIII, s. 771.

²⁸ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 101-102.

²⁹ Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 981; İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 492.

babası Esad İbnü'l-Müneccâ'ya aittir.

1.1.3. Manzûm Eserler

Muhtasar eserlere benzer şekilde kolay ezberlenebilme gibi pratik amaçlara yönelik olduğu düşünülebilecek manzum bazı eserler de kaleme alınmıştır. Ahmed b. Hüseyin el-İrakî'nin (ö. 588/1192) günümüze ulaşmayan *Nazmu'l-ibâdât min Muhtasari'l-Hırakî*³⁰ ve Muhammed b. Abdülkavî'nin (ö. 699/1300) *Nazmu'l-müfredât fi'l-fıkh* adlı eserleri bunlara örnek olarak sayılabilir. Muhammed b. Abdülkavî'nin *İkdü'l-ferâid ve kenzü'l-fevâid* adında manzum bir eseri daha vardır. Neşredilmiş olan bu eserin *Nazmu'l-müfredât* adıyla kaydedilen eser ile aynı olması muhtemeldir. Zira hakkında bilgi veren kaynakların çoğunda bu iki eser birlikte zikredilmemekte ve genelde Muhammed b. Abdülkavî'nin fıkh alanında "manzum" bir eserinin olduğu nakledilmektedir. Ayrıca Merdâvî'nin, eserdeki metodu açıklamak için Muhammed b. Abdülkavî'nin "nazmından" naklettiği beyit *İkdü'l-ferâid*'de de yer almaktadır.³¹

1.1.4. Ahkâma Dair Rivayetleri Esas Alan Eserler

Hafız Abdülgani (ö. 600/1203), Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245) ve Şemseddin İbnü'l-Kemâl (ö. 688/1289) ahkâm hadislerini fıkh bablarına göre tasnif ederek derlemişlerdir. Hafız Abdülgani, Buharî ve Müslim'in ittifak ettiği rivayetlere senedsiz bir şekilde yer verdiği *Umdetü'l-ahkâm an seyyidi'l-enâm* ve başta Kütüb-i sitte olmak üzere hadis eserlerinde helal ve harama dair ahkâm hadislerini senedsiz bir şekilde zikrettiği *Umdetü'l-ahkâmi'l-kübrâ* adlı eserleri kaleme almıştır.³² Hanbelî tabakat müellifleri İbn Receb (ö. 795/1393) ve Uleymî (ö. 928/1522), Hafız Abdülgani'ye *el-Ahkâm alâ ebvâbi'l-fıkh* adında bir eser daha nispet etse de³³ bu eserin *Umdetü'l-ahkâmi'l-kübrâ* ile aynı eser olması kuvvetle muhtemeldir. Zira her iki müellif de Hafız Abdülgani'nin bu iki eserini beraber zikretmemiş,³⁴ bazı müellifler bu eseri sadece *el-Ahkâm* olarak kaydetmiş³⁵ ve Hanbelî mezhebinde kaleme alınmış eserleri kaydetmeyi amaçlayan eserinde et-Tarîkî de bu iki eserin

³⁰ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 396.

³¹ Eser ile ilgili kayıtların bulunduğu kaynaklar için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 309; Merdâvî, *el-İnsâf*, I, s. 14; Ebû'l-Yümn Mücirüddin el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed fi terâcimi ashâbi'l-imâm Ahmed*, thk. Abdülkadir el-Arnaût (Beyrut: Dârü Sâdir, 1997), IV, s. 358. Merdâvî'nin naklettiği beyit için bkz. Merdâvî, *el-İnsâf*, I, s. 16. Bu beytin *İkdü'l-ferâid*'de bulunduğu yer için bkz. Muhammed b. Abdülkavî Şemseddin, *İkdü'l-ferâid ve kenzü'l-fevâid* (Şeyh Muhammed Abdullah el-Cemî, 1964), I, s. 6.

³² Bu eserler için bkz. Abdülgani b. Abdülvahid Cemmâîlî, *Metnu Umdetü'l-ahkâm min kelâmi hayri'l-enâm*, thk. Muhammed Hamid el-Fikî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.); Abdülgani b. Abdülvahid Cemmâîlî, *Umdetü'l-ahkâmi'l-kübrâ*, thk. Semir b. Emin ez-Zührî (Riyad: Dârü's-Sebât, 1466).

³³ Hafız Abdülgani'nin eserinin bu isimle kaydedildiği kaynaklar için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 25; Mücirüddin el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed*, IV, s. 60.

³⁴ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 25-26; Mücirüddin el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed*, IV, s. 60.

³⁵ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 25-26; Mücirüddin el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed*, IV, s. 60.

aynı olduğunu ima etmiştir.³⁶

Ziyâeddin Muhammed, Hanbelî fikhına delil teşkil eden bütün hadisleri bir araya toplama iddiasındaki *el-Ahkâm* adıyla da bilinen *es-Sünen ve'l-ahkâm anî'l-Mustafâ aleyhi's-selâm* adlı eserini tamamlayamamıştır. Cihad ve sonraki konuları içeren kısımdan sonrası Ziyâeddin Muhammed'in amcasının oğlu Şemseddin İbnü'l-Kemâl tarafından ikmal edilmiştir. İbnü'l-Kemâl'in tamamladığı kısım günümüze ulaşmadığından dolayı eserin sadece cihad konularına kadar olan kısmı neşredilebilmiştir.³⁷

Yukarıda bahsedilen eserler dışında bir fûrû kitabının hükümlerde dayandığı hadisleri tahrir eden ve fıkıh meseleleri arasındaki farkları konu edinen eserlere de rastlamak mümkündür. Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245), dayısı İbn Kudâme'nin *el-Kâfî*'de kullandığı ahkâm hadislerini toplama amacıyla *eş-Şâfi fi's-sünen ale'l-Kâfî* adlı eseri kaleme almıştır. İbn Bedrân, Ziyâeddin Muhammed'e ait *Tahrîcû ehâdîsi'l-Kâfî* adında oldukça muhtasar bir eser gördüğünü ifade etmiş, Bekir Ebû Zeyd de İbn Bedrân'dan naklen eseri bu isimle zikretmiştir. İbn Bedrân'ın zikrettiği bu eserin *eş-Şâfi fi's-sünen ale'l-Kâfî* ile aynı eser olması muhtemel olsa da *eş-Şâfi*'nin daha hacimli bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Zira esere *eş-Şâfi* adının konması bu eserin başka bir esere bakmaya ihtiyaç bırakmayacak derecede kapsamlı olduğunu ima etmektedir.³⁸ İmâdüddin İbrahim'in (ö. 614/1217) *el-Fürûk fi'l-mesâilî'l-fikhiyye* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiş ve ahkâm alanında bir kitap daha yazmaya başladığı fakat bunu tamamlayamadığı nakledilmiştir.³⁹

İbn Kudâme'ye *Risâletün fi'l-mezâhibi'l-erbaa, eş-Şâfi ve Fikhü'l-imâm* adında üç eser daha nispet edilse de klasik kaynaklarda bu eserlerle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴⁰ Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ'nın da hem fûrû hem usûl alanında birçok risale kaleme aldığı nakledilmiş fakat eserlerin mahiyeti hakkında bilgi verilmemiştir.⁴¹

1.2. Usûl-i Fıkıh Eserleri

Dimaşk'taki Hanbelî fakihlerin kaleme aldıkları usûl eserlerinde özellikle ni-

³⁶ Bkz. Tarîkî, *Mu'cemu musannefâtî'l-hanâbile*, II, s. 466.

³⁷ Bkz. Muhammed Ziyâeddin el-Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm anî'l-Mustafa aleyhi's-salâtü ve's-selâm*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe (Cidde: Dârü Mâcîd Asîrî, 2004). Eserin ismiyle alakalı farklı nakiller ve değerlendirmeler için bkz. Muhammed Ziyâeddin el-Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm*, I, s. 124-125 (Muhakkikin mukaddimesi).

³⁸ İbn Bedrân ve Bekir Ebû Zeyd'in ifadeleri için bkz. İbn Bedran, *el-Medhal*, s. 466; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 740. Eserin eksik bir nüshasının Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de (el-Mektebetü'l-Esed) bulunduğu ifade edilmiştir. Bu bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddin el-Makdisî", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/494. Yapılan katalog taramasında bu yazma nüshanın el-Mektebetü'l-Esed el-Vataniyye'de nr. 3758 numarada kayıtlı olduğu görülmektedir. Fakat bu nüshaya ulaşılammıştır.

³⁹ Bu eserler hakkındaki kaynaklar için bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, s. 396; İbn Receb, *Zeylu Tabakâtî'l-hanâbile*, III, s. 200.

⁴⁰ Eserlerle ilgili kayıtlar için bkz. Tarîkî, *Mu'cemu musannefâtî'l-hanâbile*, III, s. 76-80.

⁴¹ İbn Receb, *Zeylu Tabakâtî'l-hanâbile*, IV, s. 272.

celik açısından fûrû eserlerinde görülen verimlilikten bahsetmek pek mümkün değildir. Zira tespit edilebildiği kadarıyla bu dönemde kaleme alınmış usûl eserlerinin sayısı oldukça az olduğu gibi bütün usûl konularını içeren eserler arasında hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz yalnızca üç eser bulunmaktadır. Bunlar arasında en fazla önce çıkarılan İbn Kudâme'nin *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır* adlı eseridir. Büyük oranda Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sından yararlanılarak hazırlanmış olan bu eser Hanbelîler tarafından çokça okunmuş ve okutulmuştur.⁴² Princeton Üniversitesi'nin kütüphanesinde İbn Kudâme'ye nispet edilen *el-Mizân fî usûli'l-fikh* adlı bir usûl-i fikh eseri daha bulunmaktadır. Fakat yapılan karşılaştırmada bu eserin *Ravzatü'n-nâzır* ile aynı eser olduğu anlaşılmıştır.⁴³ VII. (XIII) asra ait diğer bir usûl eseri farklı bir coğrafyada kaleme alınmış olsa da Mecdüddin İbn Teymiyye (ö. 652/1254) tarafından telifine başlanan fakat Mecdüddin'in oğlu Abdülhalim İbn Teymiyye (ö. 682/1284) ve torunu Takiyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) tarafından tamamlanan *el-Müsevvede*'dir.⁴⁴ Ayrıca Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ'nın tamamlayamadığı Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) eserini şerhettiği *Şerhu'l-Mahsûl* adında günümüze ulaşmayan bir eseri kaydedilmektedir.⁴⁵ Bu eserlerin dışında Hafız Abdülganî'nin, usûl kitaplarında yer alan elfaz bahisleri ile ilgili olması muhtemel *Ğunyetü'l-huffâz fî tahkiki müşkilî'l-elfâz* adlı iki ciltlik bir eseri kaydedilmiştir. Fakat Hafız Abdülganî'nin muhaddis kimliğinin daha baskın dikkate alındığında eserin adındaki "huffâz" ifadesinin "hadis hafızı" anlamına gelecek şekilde kullanılabileceğinden hareketle bu eserin hadislerde anlaşılması zor olan ifadeleri konu edinen bir eser olma ihtimali daha yüksek görünmektedir.⁴⁶

Söz konusu dönemde usûl eserlerinin bir bölümü halinde olan konuları müstakil olarak ele alan eserler de yazılmıştır. İbnü's-Sayrafi'nin (ö. 678/1279) kaleme aldığı *İntihâzü'l-furas fî men eftâ bi'r-ruhas* adlı eserle ilgili kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır. Fakat eserin adı, eserin ruhsat konularını içerdiğini çağrıştırmaktadır.⁴⁷ Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî'nin fikh usûlü bağlamında oluşturdu-

⁴² Eser için bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-imam Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed Mirâbî (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2009). Bu eserin *el-Mustasfâ*'dan istifade edilerek kaleme alındığı hatta onun özeti olduğu şeklindeki bazı değerlendirmeler için bkz. Necmeddin Ebû Rebi Süleyman b. Abdülkavî Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), I, s. 98; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır*, s. 13 (Muhakkikin mukaddimesi); Ferhat Koca, "Ravzatü'n-nâzır", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34/476.

⁴³ Princeton Üniversitesi'ndeki yazma nüsha için bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Kitabü'l-mizân fî usûli'l-fikh* (Princeton: Princeton Üniversitesi Ktp. Islamic Manuscripts, Garrett no. 4097Y). <http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=gm80hv392#page/5/mode/2up> (Erişim Tarihi: 14.08.2021).

⁴⁴ Eser için bkz. Mecdüddin İbn Teymiyye vd., *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.).

⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, s. 827; İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 272. Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, "İbnü'l-Müneccâ", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/154.

⁴⁶ Eser hakkındaki kayıtlar için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 25; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, s. 1203.

⁴⁷ Eser hakkındaki kayıtlar için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 151; Bekir Ebû Zeyd, *el-*

ğu *el-Îzâh li kavânîni'l-ıstılah fi'l-cedel* adlı eserini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Zira müellif eserinin üçüncü bölümünü fıkıh usûlünün ana konularından olan delillere ayırmış ve fıkıh usûlüne dair birçok kavramın açıklamasını yapmıştır.⁴⁸

1.3. Hilaf Eserleri

Bu dönemde hilafa dair telifatın da Hanbelîlerin gündeminde yer aldığını söylemek mümkündür. Bu dönemde özellikle Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) hilaf alanına dair kaleme aldığı eserler göze çarpmaktadır.⁴⁹ Bunlardan birisi *el-İntisâr fi mesâilî'l-hilâf* adıyla kaydedilmiştir. Bekir Ebû Zeyd'in *el-İntisâr fi mesâilî'l-hilâf* ve *el-İntisâr fi mesâilî'l-hilâfîyât* adıyla kaydettiği eserlerin *el-İntisâr* ile aynı eser olması muhtemeldir.⁵⁰ İbnü'l-Cevzî'nin bu alandaki diğer eseri *et-Tahkîk fi ehâdîsi'l-hilâf*'tır. İbnü'l-Cevzî bu eserini fıkıh bablarına göre tasnif ederek Hanbelî mezhebindeki görüşlere delil olan rivayetleri zikretmiş ve ardından diğer mezheplerin görüşlerini de delilleri ile vermiştir.⁵¹ Ayrıca Abdurrahman b. Rezin'in (ö. 656/1228) de bu alanda *Ta'lika fi'l-hilâf* adında bir eseri olduğu kaydedilmektedir.⁵²

1.4. Bir Konuyu Müstakil Olarak Ele Alan Eserler

Çalışmanın merkeze aldığı yaklaşık bir asırlık süre boyunca Dimaşk'ta bulunan Hanbelî ulema fıkıh eserlerinde işlenen bir bölümün veya meselenin müstakil olarak ele alındığı birçok eser ortaya koymuştur. Bu eserlerin işlediği konular yukarıda bahsi geçen fıkıh eserlerinden farklı olarak özel bir konuya hasredildiği için söz konusu dönemde yaşayan Hanbelîlerin fikhî gündemlerini ve bazı konulardaki hassasiyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda en fazla göze çarpan şahıslar kaleme aldığı birçok eserle İbnü'l-Cevzî ve öğrencisi İbn Kudâme olmuştur.

İbnü'l-Cevzî, *Müsîrû azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin* adlı eserinde hac menasiki ile ilgili konuları işlemiş;⁵³ Hatîb el-Bağdâdî'ye cevap olması amacıyla kaleme aldığı *Der'ü'l-levm ve'd-daym fi savmi yevmi'l-ğaym* adlı eserinde ise Şa-

→

Medhalü'l-mufassal, II, s. 918, 946; Ahmet Özel, "İbnü's-Sayrafî", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/200.

⁴⁸ Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Îzâh li kavânîni'l-ıstılah fi'l-cedel*, thk. Mahmud b. Muhammed es-Seyyid Duğeym (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1995).

⁴⁹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ilim hayatının çoğunluğunu Bağdat'ta geçirmesine rağmen ilim tahsilini önemli bir kısmını Dimaşk'ta geçiren torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Dimaşk'taki Hanbelîlerin reisi İbn Kudâme, onun önde gelen öğrencileri arasında yer almışlardır. Bu sebeple özellikle İbn Kudâme vasıtasıyla Dimaşk'taki telif faaliyetlerine etkisi sebebiyle Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin eserleri de bu çalışmaya dahil edilmiştir.

⁵⁰ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, s. 1102; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 905, 977.

⁵¹ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk fi ehâdîsi'l-hilâf*, thk. Müs'ad Abdülhamid Muhammed es-Se'denî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994).

⁵² İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 39.

⁵³ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Müsîrû'l-azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*, thk. Merzuk Ali İbrahim (Riyad: Dâru'r-Râye, 1995).

ban'ın 30'unda oruç tutmanın caiz olup olmadığı ile ilgili tartışmalara yer vermiştir.⁵⁴ İbnü'l-Cevzî *Minhâcî'l-kâsîdîn*'de ise helal-haram, nikâh ve çeşitli adetler gibi birçok farklı meseleye değinmiştir. Günümüze ulaşmayan bu eserin Ebû Ömer'in torunu Necmeddin Ebû'l-Abbâs (ö. 689/1290) tarafından yapılan ihtisarı neşredilmiştir.⁵⁵ İbnü'l-Cevzî'nin ayrıca *er-Red ale'l-kâilîn bi cevâzi'l-mut'a*, *Menâsikü'l-hac*,⁵⁶ *el-İbâdâtü'l-hams*, *Lügatü'l-fıkh*⁵⁷ ve *el-Menfa'a fi mezâhibi'l-erba'a*⁵⁸ adında eserlerinin olduğu da nakledilmektedir.

İbn Kudâme'nin de bu kapsamda değerlendirilebilecek eserleri mevcuttur. Bunlardan *Menâsikü'l-hac* ve *Mukaddimetün li'l-ferâiz* şeklinde kaydedilen iki eser⁵⁹ günümüze ulaşmamıştır. Ramazan ayına işaret eden hilalin görülmemesi durumundaki hükümler ile ilgili olduğu söylenebilecek ve yazma halinde bulunan *Ahkâmü ğammi hilali şehri Ramazan* adlı eserin nüshasına ise ulaşma imkânı olmamıştır.⁶⁰

Ayrıca Abdülmuğis b. Züheyr'in (ö. 583/1187) çalgı aletlerinin haramlığına dair *ed-Delîlü'l-vâzih fi'n-nehî an irtikâbi'l-heva'l-fâzih* adlı bir eser,⁶¹ Abdülkadir er-Rehâvî'nin (ö. 612/1215) ferâiz alanında bir eser;⁶² Nasihuddin İbnü'l-Hanbelî'nin *el-İncâd fi'l-cihâd*⁶³ adında bir eser ve İbnü's-Sayrafi'nin Dimaşk Valisi

⁵⁴ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Der'ü'l-levm ve'd-daym fi savmi yevmi'l-ğaym*, thk. Ebû Süleyman Casim ed-Devseri (Beyrut: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994).

⁵⁵ Bkz. Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme Makdisî, *Muhtasarü Minhâcî'l-kâsîdîn*, thk. Şuayb Arnaût - Abdülkadir Arnaût (Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1978). Bu eser *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde müellifin talebesi olarak zikredilen Muvaffakuddin İbn Kudâme'ye nispet edilmiştir. Yusuf Şevki Yavuz vd., "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/548. Fakat eserin farklı neşirlerinin tamamında muhakkikler yazma nüshalarda Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme el-Makdisî olarak zikredilen müellifin 689 (1290) vefat tarihli Necmeddin Ebû'l-Abbas olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Makdisî, *Muhtasarü Minhâcî'l-kâsîdîn*, 1978, s. 7-8 (Muhakkikin mukaddimesi); Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme Makdisî, *Muhtasarü Minhâcî'l-kâsîdîn*, thk. Sa'd Ârif (Beyrut: Dâru İhyâi'l-İlm, 1997), s. 9 (Muhakkikin mukaddimesi); Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme Makdisî, *Muhtasarü Minhâcî'l-kâsîdîn*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 2000), s. 7 (Muhakkikin mukaddimesi). Sa'd Ârif'in tahkik ettiği baskıda muhakkikin mukaddimesinde müellifin vefat tarihi 689 olarak kaydedildiği halde jenerik sayfasında 746 olarak yer alması teknik bir hata olmalıdır. Bkz. Makdisî, *Muhtasarü Minhâcî'l-kâsîdîn*, 1997, s. 9 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁶ Bu iki eser için bkz. Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibet İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-A'yân* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1952), 8/II, s. 485.

⁵⁷ Bu iki eser için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 493, 496.

⁵⁸ Sibet İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, s. 485; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, s. 1100; Selâhaddin Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), XVIII, s. 111; İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 496.

⁵⁹ İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 293; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), II, s. 160; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 866, 980.

⁶⁰ İbn Kudâme'nin *Ahkâmü ğammi hilâli şehri Ramazan* olarak kaydedilen eserinin Mektebetü'l-Esed'de 2758 numarada bulunan mecmuda 7-12. varak arasında olduğu kaydedilmiştir. Katalog kaydı için bkz. Yasin Muhammed Sevvâs, *Fihrisü mahtûtâti Dâri'l-kütübü'z-Zâhiriyye (Mecâmî)* (Dimaşk: Mecmûâti Mecma'i'l-Lügatü'l-Arabiyye, 1986), II, s. 108.

⁶¹ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 352.

⁶² Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 176; Bekir Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-mufassal*, II, s. 979.

⁶³ Bu eserin Halep'te kaleme alındığı ifade edilmiştir. Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 434; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hanbelî, Nâsihuddin", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/68.

İftihârüddin el-Harrânî adına *Ukûbâtü'l-cerâim* ve Müstansır-Billâh için *De'âimü'l-İslam fî vücûbi'd-du'a li'l-imâm* adlı iki eser⁶⁴ kaleme aldığı nakledilmiş fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Ebû Mansur Abdullah b. Muhammed'in (ö. 643/1245) ise *el-Hirz ve'l-mün'a fî beyâni emri'l-mehdiyyi ve'l-müt'a* adındaki eserin yazma nüshası mevcuttur.⁶⁵ Ziyâeddin Muhammed de *Zikrû tahrîmi'l-müskir (Zemmü'l-müskir)* adında bir eser kaleme almıştır.⁶⁶

1.5. Derlenmemiş Literatür

VI.-VII. (XII-XIII) asır Dımaşk'ta yaşamış Hanbelî ulemanın ilmî gündemi hakkında önemli ipuçları verecek bir diğer faaliyet ulemanın kitap veya risale formatına büründürmediği, daha ziyade sözlü olarak nakledilmiş, genelde biyografi ve tarih kaynaklarında yer alan bilgilerdir. Ulema arasındaki mektuplaşmalar, ulemanın vermiş oldukları fetvalar ve bazı eserlerin kenarlarına almış oldukları notlar⁶⁷ bu kapsamda değerlendirilebilir. Necmeddin eş-Şirazi ve İbn Kudâme'nin bazı fetvaları kaydedilmiştir.⁶⁸ Ayrıca İbn Kudâme'nin farklı meselelerde iki mektubundan bahsedilmektedir. Harran'da kadılık yapmış olan Nasıhuddin Ebû'l-Ferec Abdülkadir b. Abdülkahir (ö. 634/1236) vekilin yetkisi ile ilgili soruyu ve İbn Kudâme'nin görüşüne itirazını içeren bir mektubuna karşılık İbn Kudâme de bir cevap kaleme almıştır.⁶⁹ İbn Kudâme'nin Harrân'da yaşayan Fahreddin İbn Teymiyye ile mektuplaşması ise kelâmî bir konudur. İbn Kudâme, mektubunda Fahreddin İbn Teymiyye'nin bid'at ehlinin cehennemde ebedi olarak kalıp kalmayacakları ile ilgili sorusuna cevap vermiştir.⁷⁰

⁶⁴ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, IV, s. 151; Özel, "İbnü's-Sayrafi", 21/XXI, s. 200.

⁶⁵ Ebû Mansur Abdullah b. Muhammed, *el-Hirz ve'l-mün'a fî beyâni emri'l-mehdiyyi ve'l-müt'a*, Mektebetü'l-İsed el-Vataniyye, nr. 2946, vr. 58a-95a.

⁶⁶ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 519. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddede Ziyâeddin Muhammed'e bunun dışında *Risâle fî hükmi sıyâmi yevmi's-şek* adında bir eser daha nispet edilmiş ve bunun 1963'te Dımaşk'ta neşredildiği ifade edilmiştir. Bkz. Efendioğlu, "Ziyâeddin el-Makdisî", 44/XLIV, s. 493. Fakat klasik biyografi ve tarih eserlerinde bu esere dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 514-521; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, s. 472-476. Aynı isimde ve aynı yayın bilgisine sahip bir eser Harvard Üniversitesi kütüphanesinde kayıtlıdır. Bu kayda göre eser Ziyâeddin Muhammed'e değil Şemseddin İbn Abdülhâdi'ye (ö. 744/1343) aittir. Esere ulaşma imkânı olmamıştır. Katalog kaydı için bkz. <http://id.lib.harvard.edu/alma/990068858990203941/catalog> (Erişim Tarihi: 29.05.2021)

⁶⁷ Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ'nın babası Esad İbnü'l-Müneccâ'dan naklen es-Samiri'nin *el-Müstev'ib* adlı eserine düştüğü haşiyeler buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 492.

⁶⁸ Necmeddin eş-Şirazi'nin fetvaları için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 378-379. İbn Kudâme'nin fetvaları için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 301-307. Ayrıca Kral Suud Üniversitesi Kütüphanesinde İbn Kudâme'nin çalgı aletleri ve raks ile ilgili fetvalarını içeren *Fütüvâ fî zemmi's-sebâbeti ve'r-raks ve's-semâ* adında bir yazma mevcuttur. Bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Fütüvâ fî zemmi's-sebâbeti ve'r-raks ve's-semâ* (Riyad: Kral Suud Üniversitesi Ktp., nr. 584.) Bu yazma Amr Abdülmun'im Selîm tarafından tahkik edilmiş fakat ulaşılan nüshada basım bilgisi olarak muhakkikin adı dışında başka bir bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Cüz'ün fihî zemmi's-sebâbeti ve'r-raks ve's-semâ*, thk. Amr b. Abdülmun'im Selîm, ts. (<https://www.feqhup.com/uploads/1383972250921.pdf> (Erişim tarihi: 10.06.2021))

⁶⁹ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 305-306.

⁷⁰ İbn Kudâme'nin Fahreddin İbn Teymiyye ile olan mektuplaşmasının bir kısmı için bkz. İbn Receb,

2. İlgi Yoğunlukları

Hanbelî ulemanın VI.-VII. (XII-XIII) asırlarda Dimaşk'ta ortaya koyduğu telifattan hareketle bu dönemde yaşayan ulemanın ilgisinin hangi konu ve isimlere yoğunlaştığına dair ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Fıkhın bir meselesini müstakil bir şekilde ele alan eserler, bu dönemde yaşamış ulamanın fetvalarına konu olmuş meseleler ve ulema arasındaki mektuplaşmalar dönemin canlı tartışma alanlarına ışık tutarken; kaleme alınan eserlerdeki atıflar bu dönemde hangi isim ve eserlerin daha yoğun bir şekilde gündemde tutulduğuna delalet etmektedir.

2.1. İlmî Gündeme Dair Yoğunluklar

Hanbelîler arasında bu dönemden önce kaleme alınan eserlerin birçoğu furû alanında olmakla beraber özellikle "Kadı" lakabıyla tanınan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Kelvezânî (ö. 510/116), Ebû'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi mezhepte önemli etkiye sahip isimler usûl alanında da eserler yazmıştır. Fakat bu eserler usûl konularıyla irtibatlı bir gelenek oluşturma noktasında sınırlı bir etkiye sahip olmuş hatta böyle eserlerin kaleme alınması mezhep içinde sert eleştirilere maruz kalmıştır. Zira usûl alanında kaleme alınmış bu eserlerin çoğunlukla Hanbelîlerin geleneksel "rakipleri" olan Mutezile ve daha sonra Eş'ariyye'nin kaynaklarından beslendiği iddia edilmiş ve bu eserlerde Hanbelîler için tartışma konusu dahi yapılmasına müsamaha gösterilmeyen meseleler yer almıştır.⁷¹ İbn Kudâme'nin Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ*'sından büyük oranda istifade ederek oluşturduğu *Ravzatü'n-nâzır* adlı eserinin özellikle mantık bölümünü içermesinden dolayı benzer eleştirilerden nasibini almasına rağmen Hanbelîler arasında çokça okunan bir eser haline geldiği anlaşılmaktadır. Hatta bu eserin insanlar arasında yayılmasıyla beraber insanların kelim ve mantık ilmiyle iştigal etme tehlikesi ortaya çıkınca mantık bölümünün istinsah edilmediği rivayet edilmiştir. Tûfî de, İbn Kudâme'nin eserinde bu bölüme yer verme sebebinin müellifin mantık ilmi ile olan ilişkisi bağlamında değil sadece Gazzâlî'nin eserindeki sistematik ve içeriğe uyum açısından değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷²

İbn Kudâme'nin eserini kaleme alırken Hanbelî geleneğe mensup olan Ferrâ, Kelvezânî veya İbn Akîl gibi şahısların eserlerini esas almak yerine Gazzâlî'nin eserini esas almasının sebebinin, bu isimlerin eserlerindeki Mutezilî izler olarak açıklamak mümkündür. Bununla beraber İbn Kudâme'nin yaşadığı dönemde Hanbelîlerin kendilerini Eş'arîlerin karşısında da konumlandığına dair işaretlerin bulunması⁷³ sebebiyle İbn Kudâme'nin Eş'arî gelenekten gelen Gazzâlî'nin eserini de

→

Zeylu Tabakâti'l-hanâbile, III, s. 326-331.

⁷¹ Bu eserlerin etkisi ve içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Onuş, *VI.-VII. Asırlarda Dimaşk Hanbelliliği*, s. 157-171.

⁷² İbn Kudâme'nin bu eserini ihtisar edip ardından bu ihtisarı şerheden Tûfî, mantık bölümünün olmadığı nüshayı esas aldığı ifade etmiştir. Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravza*, I, s. 100.

⁷³ Şirâzî ailesinin reislerinden Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî'nin Eş'arîlerle olan çekişmelerinden dolayı önce Kudüs'e sonra Dimaşk'a geldiği, Dimaşk'ta da aynı çekişmenin devam ettiği ifade edilmiştir. Şakir Mustafa, *Medinetün li'l-ilm: Âlü Kudâme ve's-Sâlihîyye* (Safât: Camiatü'l-Kuveytî, 1982), s. 10. Şerefüislam eş-Şirâzî'nin Eş'arîlere bir reddiye kaleme aldığı ve inşa ettirdiği medresenin de Şâfi-

→

esas almaması beklenebilir. Fakat bu durumu birkaç şekilde değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde yaşayan Hanbelîlerin Eş'arî anlayışa olan bakış açısında bir yumuşama ortaya çıkmış olabilir. Ayrıca İbn Kudâme'nin bu eseri kaleme alması Gazzâlî ile beraber ehl-i sünnet geleneğinin entelektüel faaliyetlerinin yürütüldüğü neredeyse yegâne mecra haline gelen Eş'arî düşünce ile olan irtibatını bir şekilde kurma isteği olarak değerlendirilebilir. Nitekim mezkûr dönem ve coğrafyada Eş'arî geleneğin en güçlü temsilcisi konumundaki Şâfiîlerin zorlaması da İbn Kudâme'yi söz konusu eseri esas almaya iten bir başka unsur olabilir. Buna rağmen mezhep içinde *Ravzatü'n-nâzır'a* ve özellikle kitabın mantık bölümüne karşı tepkilerin varlığı Hanbelî mezhebinde Mutezilî ve Eş'arî düşünceye karşı direnci temsil eden damarın canlı olduğunu göstermektedir. *Ravzatü'n-nâzır'ın* rağbet görmesinin önüne geçilemediği için mantık bölümünü istinsah etmemeye mecbur kalınması⁷⁴ en azından Eş'arî düşünce geleneğini temsil eden bir eser (*el-Mustasfâ*) esas alınarak yazılmış olsa bile usûl-i fıkıh açısından Hanbelî mezhebinde bir tavır değişikliğine işaret etmektedir.

İlmî gündemi belirleme noktasında temel veri olarak kabul etmek yanıltıcı olsa da bu dönemde hususi bir mesele üzerine kaleme alınmış risale tarzı eserler, tespit edilebilen bazı fetvalar ve ulema arasındaki mektuplaşmalar en azından tartışılan bazı konular hakkında fikir verebilir. Bunların başında şek gününde oruç, hac menasiki, mut'a nikahı, çalgı aletlerinin haramlığı, mehdilik ve feraiz ile ilgili eserler gelir. Talak esnasındaki şartın durumu, edebü'l-kâdî ile ilgili bazı hususlar, zevi'l-erhâmın sınırları, bid'at ehlinin cehennemdeki durumu, cariye'nin avret mahalli ve iddet süresi ilgili hususlar, teyemmüm ile ilgili konular, tasriye,⁷⁵ malında haram bulunan kişilerle ve gayr-i müslimlerle alışveriş, Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin meşruiyeti ve Cuma namazı ile ilgili konular ise fetvalara ve ulema arasındaki mektuplaşmalara konu olmuştur.

Şek gününde oruç ve rü'yet-i hilal ile ilgili eserlerin, mezhebi müdafaa edici bir amaca binaen kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Cevzî, bu konudaki eserini Hatib el-Bağdâdî'ye cevap olması için kaleme almış fakat bununla yetinmeyerek Hatib el-Bağdâdî'nin Hanbelîler hakkındaki zemmedici yorumlarına karşı

→

Eş'arî rakipleri tarafından engellenmeye çalışıldığı zikredilmiştir. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, I, s. 450-451. Hafız Abdülganî'nin Dımaşk'tan sürgün edilmesinin sebebi de Hanbelîler ile Eş'arîler arasındaki sürtüşme olarak gösterilebilir. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dârü Hicr, 1998), XVI, s. 690; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), XXI, s. 459-460. Kudâme ailesinin Eş'arî olmakla itham edildiği ve hatta İbn Kudâme ile abisi Ebû Ömer'in Hanbelîlerden gelen tepkiler sebebiyle Şâfiî-Eş'arî âlim İbn Ebû Asrûn'dan ders almayı bıraktığı nakledilmiştir. Kudâme ailesinin Eş'arilikle itham edilmesi hakkında bkz. Mustafa, *Medînetün li'l-ilm: Âlü Kudâme ve's-Sâlihîyye*, s. 18-19. İbn Kudâme ile Ebû Ömer'in dersi bırakma sebebiyle ilgili bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, s. 175.

⁷⁴ İbn Kudâme'nin çağdaşı olan İshak b. Ahmed el-Alsî (العائى) (ö. 634/1236) bu mantık bölümünden dolayı İbn Kudâme'yi eleştirmiş ve bu bölümü istinsah etmemiştir. Bkz. Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravza*, I, s. 100.

⁷⁵ Alıcıyı aldatmak amacıyla verimli görünebilmesi için hayvanın sütünün birkaç gün boyunca sağılmaması anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Musarrât", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/240-241.

mezhebini savunmuş, onun taassup içinde olduğunu ve zemmedici yorumlarına rağmen Hanbelî mezhebine meyleden görüşlere sahip olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ Bu sebeple şek gününde oruç tutulması hakkında eser kaleme alınması Eş'arî-Hanbelî çekişmesinin, Hanbelîleri zemmettiği için sürekli eleştirilen Hatib el-Bağdâdî üzerinden bir tezahürü olarak yorumlanabilir.⁷⁷

Mut'a nikâhı ve mehdilik hakkında yazılan eserlerin mut'a nikâhının helal olduğunu savunan ve mehdilik inancına sahip Râfızîlere cevap maksadıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁷⁸ Çalgı aletlerinin haramlığı ile ilgili eser ve tartışmalar⁷⁹ ise Hanbelîlerin önceki asırlardan beri devam edegelen gündemlerinin bu dönemde de sürdüğüne işaret etmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere Hanbelî ulema arasındaki mektuplaşmalar ve fetvalar söz konusu dönemdeki tartışma konularını yansıtmaya açısından daha verimli malzeme sunmaktadır. Özellikle mektuplaşmaların canlı tartışma konularını içermesi, ulema arasındaki ihtilafları yansıtmaya açısından önemlidir.

Harran'da kadılık yapmış olan Nasihüddin Ebû'l-Ferec ile İbn Kudâme arasındaki mektuplaşmada temel tartışma konusu kendisi davada bulunmayan kişinin vekilinin, müvekkile ait alacağı mutalebe edip edemeyeceğidir. Nasihüddin, almış olduğu cevaba Hanbelî ulemanın aleyhte görüşlerini ve İbn Kudâme'nin mektupta yazdığı cevap ile çelişen *el-Kâff*'deki ifadelerini naklederek itiraz etmiştir. İbn Kudâme mektuptaki görüşünü savunur mahiyette bazı açıklamalarda bulunmakla birlikte konunun içtihadı açık bir konu olmasından dolayı Hanbelî ulemanın görüşünün tercih edilmesi gerektiğini söyleyerek kendi görüşünü kabul ettirme hususunda ısrarcı olmamıştır.⁸⁰ Fakat Fahreddin İbn Teymiyye'nin bid'at ehlinin cehennemde ebedi olarak kalıp kalmayacakları şeklindeki sorusuna karşı farklı bir tavır sergilemekte ve Ahmed b. Hanbel'in halku'l-Kur'an konusundaki tavrına benzer bir şekilde⁸¹ bu konuda sükût edilmesi gerektiği yönündeki görüşünü tavizsiz bir şe-

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî'nin bu yöndeki ifadeleri için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Der'ü'l-levm ve'd-daym*, s. 41-51.

⁷⁷ Hatib el-Bağdâdî ile Hanbelîler arasındaki ihtilafın muhtemel sebepleri hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Hatib el-Bağdâdî", *DİA* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/455.

⁷⁸ Bkz. Ebû Mansur, *el-Hirz ve'l-mün'a*, Mektebetü'l-Esed el-Vataniyye, nr. 2946, vr. 58b-59a. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *er-Red ala'l-kâilîn bi cevâzi'l-mut'a* adıyla kaydedilen eserinin de Mut'a nikâhına cevaz verenlere cevap amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin eseri hakkındaki kayıt için bkz. Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, s. 485.

⁷⁹ Abdülmuğis b. Zühayr, çalgı aletlerinin haramlığı ile ilgili *ed-Delilü'l-vadîh fi'n-nehyi an irtikabi'l-heva'l-fadîh* adıyla kaydedilen bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde "Nikâhı ilan edin ve onun için def çalın" şeklindeki hadisin nikâhın ilan edilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiş ve Hz. Aişe'nin evinde şarkı söyleyen iki kızın ise mükellef olmadığını savunmuştur. Günümüze ulaşmamış olan bu eserin içeriği ile ilgili bilgiler Muhammed Sıddık Hasan Han'ın eserinden nakledilmiştir. Muhammed Sıddık Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri't-trâzi'l-âhiri ve'l-evvel* (Katar: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 2007), s. 200.

⁸⁰ Nasihüddin Ebû'l-Ferec ile İbn Kudâme arasındaki mektuplaşma metni için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 305-306.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel'in halku'l-Kur'an gibi kelâmî meselelerde sükût edilmesi gerektiğini savunduğuna dair kanaatler için bkz. Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi Sübkî, *Tabakâti's-şâfiyyetü'l-kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1992), II, s. 118-119.

kilde savunarak uzun uzadıya cevaplar vermektedir. Hatta kendisinin bu görüşü savunan tek kişi olsa bile “sünnete ittiba ederek Resulullah (s.a.v.) ile aynı tarafta olduktan sonra” kimseyi umursamayacağını ifade etmiştir.⁸²

Dimaşk'ta sorulan sorulara farklı kişiler tarafından verilen cevaplar da dönemin canlı tartışma ortamını yansıtmaktadır. Bazı sorulara verilen cevaplarda İbn Kudâme ile Şâfiî âlim İbnü'l-Mutakkane er-Rahbî'nin farklı görüşleri savunduğu nakledilmiştir.⁸³ Abdullah b. Muhammed et-Tarîkî ve *el-Muğni*'nin muhakkikleri, İbn Kudâme'nin Hanbelîler ve Şâfiîler arasında cereyan eden bir münazarayı konu alan eserinden bahsetmektedirler.⁸⁴ Klasik kaynaklarda buna dair bir açıklamaya rastlanmamakla beraber bunun doğru olması durumuna İbn Kudâme ile İbnü'l-Mutakkane arasında aynı sorulara karşı verilen farklı cevaplar bu münazaranın bir parçası olabilir. Ayrıca şarta talik edilmiş talak, abdest uzuvlarının tamamının yaralı olması durumunda teyemmümün keyfiyeti ve malında haram bulunan kişi ile alışveriş gibi meseleler de fetvalara konu olmuş fakat bunlarda yukarıda zikredildiği şekliyle bir ihtilafa yer verilmemiştir.⁸⁵

İbn Kudâme'nin Nasihüddin İbnü'l-Hanbelî ve Fahreddin İbn Teymiyye ile mektuplaştığı iki farklı mesele karşısında takındığı tavırlar, söz konusu edilen konuların mahiyeti ile alakalı olmalıdır. Onun, kelâmî uzantıları olan konularda daha keskin ve tavizsiz görüşlere sahipken, fikhî yönü ağır basan konularda ise daha müsamahakâr bir tavır içinde olduğu söylenebilir. Bu tavır farklılığı Hanbelîlerin gerek kendi içlerinde gerekse diğer mezhep müntesipleri ile olan ilişkilerinde tartışma konusu olan meselelere bakış açıları hakkında fikir vermektedir.

2.2. İsim ve Eserlere Dair Yoğunluklar

Yukarıda ayrıntıları zikredilen mektuplaşmalar ve fetvaların yanında Dimaşk'ta bu dönemde yaşamış Hanbelî ulemanın ilmi gündemini belirleyen şahısların ve referans aldıkları kişilerin tespiti için eserlerdeki atıflar önemli veri teşkil etmektedir. Zira bu atıflar söz konusu dönemde yazılan eserlerin beslendiği kaynağı göstermesinin yanı sıra telif geleneğine olan katkı ve etkiye de işaret eden ipuçları içermektedir.

Fürû alanında özellikle İbn Kudâme öncesinde telif geleneğini belirleme konusunda Hırakî'nin öne çıktığını söylemek mümkündür.⁸⁶ Bu çalışmanın esas aldığı

⁸² İbn Receb mektubun naklettiğinden daha uzun olduğunu ve bir kısmını nakletmekle yetindiğini ifade etmiştir. Naklettiği kısımlar için bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 326-331.

⁸³ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, III, s. 304.

⁸⁴ Tarîkî, *Mu'cemu musannefâti'l-hanâbile*, III, s. 87; Muvaqqaddin İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettah Muhammed el-Hulvî (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1997), I, s. 36 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁸⁵ Bkz. İbn Receb, *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*, II, s. 378; III, s. 301-305.

⁸⁶ Bu konuda yapılmış iki çalışma için bkz. Muhammed Usame Onuş, “Hırakî'nin el-Muhtasar'ı ve Hanbeli Mezhebine Etkisi” (Marmara Üniversitesi, 2013); Nimrod Hurvitz, “The Mukhtasar of al-Khiraqi and Its Place in the Formation of Hanbali Legal Doctrine”, *Law, Custom and Statute in the Muslim World: Studies in Honor of Aharon Layish*, ed. Ron Shaham (Leiden: Brill, 2007), 1-16.

tarih sınırları içinde kaleme alınan eserlerde Ferrâ,⁸⁷ Gulâmü'l-Hallâl olarak bilinen Ebû Bekir Abdülaziz b. Cafer (ö. 363/974),⁸⁸ Kelvezânî⁸⁹ ve İbn Hâmid'e (ö. 403/1012)⁹⁰ de sıkça atıf yapılmıştır. Fakat Hırakî bir kenara bırakılacak olursa Ferrâ'ya yapılan atıflar gerek nicelik gerekse savunulan görüşleri delillendirme açısından daha fazla öne çıkmaktadır. İbn Kudâme'nin *el-Mukni*'i kaleme almasıyla beraber Hırakî'nin Hanbelî telifatı üzerindeki başat etkisi öncesine nispetle sınırlı bir halde kalmıştır. Buna rağmen kendisine yapılan atıflar onun literatüre olan etkisinin devam ettiğine işaret etmektedir.⁹¹ İbn Kudâme ise kendisine yapılan atıflardan ziyade bizzat eser telifi ve kendisi henüz hayatta iken bile eserleri üzerine kaleme alınan şerh türü eserler vasıtasıyla bu dönemde yürütülen telif faaliyetlerinde en etkin şahsiyet olarak öne çıkmıştır. Kendilerine yapılan atıflar dikkate alındığında ise Ferrâ, Gulâmü'l-Hallâl ve Kelvezânî'nin İbn Kudâme'den önceki etki gücünü koruduğu söylenebilir. Usûl eserlerinde ise Ferrâ'ya yapılan atıflar ve dolaşısıyla onun usûl eserlerine olan etkisi diğer isimlere göre tartışmasız bir yoğunluktadır. İbn Kudâme'nin eserinde Ferrâ dışında Kelvezânî öne çıkarken İbn Akil'e

⁸⁷ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya Hanbelî eserlerinde genellikle el-Kâdî olarak atıfta bulunulmuştur. Kendisine yapılan atıflardan bir kısmı için bkz. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, I, s. 36, 137, 282, 372, 411, 530; II, s. 73, 163, 250, 355, 494; III, s. 37, 163, 278, 364, 414, 598; IV, s. 61, 156, 291, 335, 461, 556, 610; V, s. 159, 215, 325, 489, 529; VI, s. 90, 202, 287; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Mukni' fi fihri'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Mahmud el-Arnaût - Yasin Mahmud el-Hatîb (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî, 2000), s. 90, 98, 108, 131, 215, 236, 288, 373, 420, 456, 522; Abdurrahman el-Makdisî, *el-Udde şerhu'l-Umde*, s. 42, 67, 165, 227, 448, 474, 512, 694; Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*, I, s. 104, 166, 332, 383, 450, 538, 780; II, s. 22, 88, 151, 419, 485, 768; III, s. 53, 108, 194, 398, 480; IV, s. 67, 144, 200, 397, 455, 621.

⁸⁸ Gulâmü'l-Hallâl'a çoğunlukla künyesiyle (Ebû Bekir) atıf yapılmıştır. Gulâmü'l-Hallâl'a yapılan bazı atıflar için bkz. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, I, s. 38, 214, 266, 466; II, s. 61, 105, 309, 393; III, s. 88, 142, 280, 364, 560; IV, s. 24, 159, 309, 458, 493; V, s. 61, 257, 406, 574; VI, s. 19, 104, 289; İbn Kudâme, *el-Mukni'*, s. 93, 241, 355, 445, 524; Abdurrahman el-Makdisî, *el-Udde şerhu'l-Umde*, s. 139, 299, 469, 544, 697; Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*, I, s. 130, 293, 313, 507, 652; II, s. 159, 370, 676, 744; III, s. 28, 249, 476, 663, 756; IV, s. 37, 146, 300, 352, 555, 688.

⁸⁹ Bu dönemde İbn Kudâme'nin Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'sinde bulunup Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ında bulunmayan meseleleri içeren *el-Hâdî* adlı eseri Kelvezânî'nin yanında Hırakî'nin de etkisini gösteren bir eserdir. Eser için bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Kitâbü'l-hâdî: Umdetü'l-hâzım fi'z-zevâid alâ Muhtasari Ebi'l-Kâsım*, thk. Nureddin Tâlib (Katar: Vizaretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 2007). Kelvezânî'ye yapılmış atıfların bir kısmı için bkz. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, I, s. 39, 143, 303, 486; II, s. 73, 128, 294, 395, 477; III, s. 16, 181, 246, 428, 575; IV, s. 52, 228, 334, 436, 556, 607; V, s. 176, 271, 356, 551; VI, s. 40, 157, 214, 299; İbn Kudâme, *el-Mukni'*, s. 34, 133, 254, 332, 466, 519; Abdurrahman el-Makdisî, *el-Udde şerhu'l-Umde*, s. 20, 112, 392, 446, 598, 646; Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*, I, s. 114, 206, 476, 532, 705; II, s. 14, 286, 353, 553, 658, 768; III, s. 28, 235, 425, 479, 688; IV, s. 55, 122, 254, 339, 412, 600, 715.

⁹⁰ İbn Hâmid'e yapılan atıfların bir kısmı için bkz. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, I, s. 192, 322; II, s. 51, 236, 493; III, s. 102, 243, 586; IV, s. 62, 224, 440, 609; V, s. 66, 222, 357, 612; VI, s. 84, 287; İbn Kudâme, *Kitâbü'l-hâdî*, s. 78, 234, 452, 515, 687; Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*, I, s. 323, 398, 538, 758; II, s. 75, 223, 510, 753; III, s. 85, 151, 570, 768; IV, s. 78, 363, 483, 736.

⁹¹ İbn Kudâme'nin Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ını şerhederek *el-Muğni* aldığını hacimli eserini kaleme almış olması Hırakî'nin etki gücünü göstermesi açısından önemlidir. İbn Kudâme ve sonrasında kaleme alınan eserlerde Hırakî'ye yapılan atıfların bir kısmı için bkz. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, I, s. 54, 315, 457; II, s. 65, 138, 237, 478, 535; III, s. 60, 127, 356, 480, 595; IV, s. 107, 183, 358, 433, 587; V, s. 72, 276, 353, 437, 589; VI, s. 26, 168, 224, 278; Abdurrahman el-Makdisî, *el-Udde şerhu'l-Umde*, s. 86, 146, 258, 420, 552, 666; Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*, I, s. 302, 485, 636, 783; II, s. 25, 224, 370, 454, 634, 777; III, s. 178, 365, 403, 566, 689, 750; IV, s. 36, 181, 262, 402, 545, 715.

yapılan atıflar yok denecek kadar azdır. *el-Müsevvede'*de ise Ferrâ ile İbn Akîl daha görünür bir haldedir. İbn Kudâme'nin İbn Akîl'e karşı yazmış olduğu reddiye mahiyetindeki eser⁹² göz önüne alındığında, bilinçli bir tercih sonucunda İbn Akîl'den sınırlı seviyede nakillerde bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç Yerine

Hanbelî ulemanın VI.-VII. (XII-XIII) asırlarda Dımaşk'ta yoğun bir telif faaliyeti içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde fıkıhın alanına giren meselelerin ve fıkha dair söz konusu edilebilecek telif türlerinin neredeyse tamamında eser ortaya konmuştur. Fakat bu, her alanda aynı yoğunluğa delalet etmemektedir. Nitekim usûl-i fıkıh, mezhepte önceki dönemlere nispetle daha kolay bir şekilde gündeme gelebilmesine ve özellikle *Ravzatü'n-nâzır*'ın tedris faaliyetlerinde yer almasına rağmen, mezhebin ana gündemini belirleme açısından hiçbir zaman fûrû alanında olduğu kadar etkin bir seviyeye ulaşamamıştır. Zira bu dönemde hem nitelik hem de nicelik açısından fûrû alanındaki telifat, usûl alanındaki ile karşılaştırılmayacak bir yoğunluğa sahip olmuş ve gördüğü itibara rağmen *Ravzatü'n-nâzır* veya Hanbelî usûlünü temsil ettiği düşünülen farklı bir usûl eseri üzerine fûrû eserlerinde görüldüğü şekliyle şerh ve haşiye tarzında çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla Dımaşk'ta usûl-i fıkıh lehine bir değişiklik söz konusu olsa bile fûrû alanındaki çalışmaların çok daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Usûl-i fıkıh hakkında yukarıda yapılan değerlendirmeye rağmen önceki dönemlere nispetle mezhepte usûl-i fıkha bakış açısındaki müspet yaklaşım kayda değerdir. Zira bu dönemde usûl eserlerinin sayısı az olsa da -muhatap olduğu bazı eleştirilere rağmen- İbn Kudâme'nin eserinin okunup okutulmasının yanında usûl-i fıkıhın bir konusuna münhasır eserlerin de kaleme alınmış olması Hanbelî mezhebinde usule dair bakış açısındaki değişimi gösteren önemli hususlardandır.

Telif türleri açısından Hanbelî ulemanın kaleme aldığı eserlerdeki çeşitlilik eserlerin mahiyeti ve muhatap kitlesi açısından da kendisini göstermektedir. Bu eserlerin bir kısmı önceki dönemlerde kaleme alınan eserleri merkezi olarak bir kısmı ise müstakil bir şekilde telif edilerek gerek Hanbelî fıkıh geleneğine gerekse yazıldığı dönemin fıkıh anlayışına dair malumatlar vermektedir. Muhatap kitlesi ve amaçlanan hususlar açısından ise tedris faaliyetlerinde kullanılması, kolayca ezberlenmesi ve öğrenciler için kullanışlı olmak gibi amaçlar güdülerken kaleme alınan muhtasar ve manzum eserlerin yanında yazıldığı döneme kadar ortaya çıkmış görüşlere yer vermek ve diğer mezhep görüşlerine cevap vererek mezhep mesailini etraflıca ortaya koymayı amaçlayan mufassal eserler de kaleme alınmıştır. Ayrıca cedel ve hilafa dair eserlerin varlığının yanında bir konuyu müstakil olarak ele alan eserlerin farklı mezhep müntesiplerine karşı cevap vermeyi de amaçladığı göz önüne alındığında Hanbelî ulemanın diğer mezhep müntesipleri ile canlı bir tar-

⁹² Bu reddiye için bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *er-Red alâ İbn Akîl el-Hanbelî*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004). Eserin adı hakkındaki tartışmalar için bkz. Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Ibn Qudama's Censure of Speculative Theology*, nşr ve trc. George Makdisi (Norfolk: Gibb Memorial Trust, 1985), s. xi-xiv.

tışma ortamı içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemdeki ulemanın mesail, isim ve eserlere dair yoğunlukları dikkate alındığında bir meseleye yoğunlaşan eserlerin, fetvaların ve mektupların sadece dönemin canlı tartışma alanlarına dair ipuçları vermediği aynı zamanda Hanbelîler ile Eş'ariler arasında önceki dönemlere dayanan çekişmelerin, bahsi geçen tartışmaların ve eserlerin ortaya çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde gündemde olan isim ve eserler açısından ise Hırakî'nin İbn Kudâme öncesinde etkisini devam ettirdiği, İbn Kudâme ile beraber ise bu yoğunluğun İbn Kudâme'nin eserleri lehine değiştiği söylenebilir. Ferrâ ise gerek fûrû gerekse usûl eserlerinde yoğunluğu çok farklılaşmayan bir şekilde kesintisiz bir etki gücüne sahip olmuştur. Fûrû ve usûl eserlerindeki atıf yoğunlukları dikkate alındığında bazı isimler açısından farklılıklar öne çıkmaktadır. Fûrû eserlerinde Ferrâ'ya yapılan atıflar diğer isimlere göre daha yoğun olmakla beraber bu, usûl eserlerindeki yoğunluğa ulaşmamaktadır. Aynı değerlendirmeyi Kelvezânî için de yapmak mümkündür. Bununla beraber Ferrâ'nın fûrû alanındaki etki gücü, İbn Kudâme öncesinde Hırakî'deki yoğunluğa ulaşmamıştır. İbn Akîl'in fûrû eserleri üzerindeki etkisi ise diğer isimlere göre oldukça cılız kalmıştır. Şahıslar merkeze alındığında görülen bu yoğunluk farklılaşması mezhep içinde etkili bir usûl eseri kaleme almış isimlerin sınırlı olmasından kaynaklıyor gibi görünmektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdurrahman el-Makdisî, Bahâüddin. *el-Udde şerhu'l-Umde*. thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2003.
- Bekir Ebû Zeyd. *el-Medhalü'l-mufassal li mezhebi'l-İmâm Ahmed*. Cidde: Dârü'l-Âsime, 1417.
- Cemmâîlî, Abdülgani b. Abdülvahid. *Metnu Umdeti'l-ahkâm min kelâmi hayri'l-enâm*. thk. Muhammed Hamid el-Fikî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Cemmâîlî, Abdülgani b. Abdülvahid. *Umdetü'l-ahkâmi'l-kübrâ*. thk. Semir b. Emin ez-Zührî. Riyad: Dârü's-Sebât, 1466.
- Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî. *el-İzâh li kavânîni'l-ıstılah fi'l-cedel*. thk. Mahmud b. Muhammed es-Seyyid Duğeym. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1995.
- Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî. *el-Mezhebü'l-ahmed fi mezhebi'l-İmâm Ahmed*. Mumbay: Matbaatü Kâf, 1959.
- Efendioğlu, Mehmet. "Ziyâeddin el-Makdisî". *DİA*. 44/491-495. Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Hurvitz, Nimrod. "The Mukhtasar of al-Khıraqi and Its Place in the Formation of Hanbali Legal Doctrine". *Law, Custom and Statute in the Muslim World: Studies in Honor of Aharon Layish*. ed. Ron Shaham. 1-16. Leiden: Brill, 2007.
- İbn Bedran, Abdülkadir. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. tsh. Abdul-Marife 21/2 (2021): 935-962

- lah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Dârü Hicr, 1998.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Cüz'ün fihî zemmü's-şebâbeti ve'r-raks ve's-semâ*. thk. Amr b. Abdülmun'im Selîm, ts.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Fütyâ fî zemmi's-şebâbeti ve'r-raks ve's-semâ*. Riyad: Kral Suud Üniversitesi Ktp., nr. 584.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Kâfî*. thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Mukni fî fikhi imami's-sünne Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Mukni' fî fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Mahmud el-Arnaût - Yasin Mahmud el-Hatîb. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî, 2000.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *er-Red alâ İbn Akîl el-Hanbelî*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Ibn Qudama's Censure of Speculative Theology*. nşr ve trc. George Makdisi. Norfolk: Gibb Memorial Trust, 1985.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Kitâbü'l-hâdi: Umdetü'l-hâzim fi'z-zevâid alâ Muhtasari Ebi'l-Kâsım*. thk. Nureddin Tâlib. Katar: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Kitabü'l-mîzân fî usûli'l-fikh*. Princeton: Princeton Üniversitesi Ktp. Islamic Manuscripts, Garrett no. 4097Y. <http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=gm80hv392#page/5/mode/2up> (Erişim Tarihi: 14.08.2021).
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-imam Ahmed b. Hanbel*. nşr. Muhammed Mirâbî. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *Umdetü'l-fikh fî'l-mezhebi'l-hanbelî*. thk. Ahmed Muhammed Azûz. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Zeylu Tabakâti'l-hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Der'ü'l-levm ve'd-daym fî savmi yevmi'l-ğaym*. thk. Ebû Süleyman Casim ed-Devseri. Beyrut: Dârü Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *et-Tahkîk fî ehâdisi'l-hilâf*. thk. Müs'ad Abdülhamid Muhammed es-Se'denî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Müsîrü'l-azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*. thk. Merzuk Ali İbrahim. Riyad: Dârü'r-Râye, 1995.
- Kallek, Cengiz. "İbnü'l-Müneccâ". *DİA*. 21/154. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *DİA*. 16/452-460. Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Katip Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerafettin Yaltekaya -

- Kilisli Rifat Bilge. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kaya, Eyyüp Said. "Muhtasar". *DİA*. 31/61–62. Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Koca, Ferhat. "İbnü'l-Hanbelî, Nâsihuddin". *DİA*. 21/67–68. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Koca, Ferhat. "Ravzatü'n-nâzir". *DİA*. 34/476–477. Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Makdisî, Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme. *Muhtasaru Minhâci'l-kâsîdîn*. thk. Şuayb Arnaût - Abdülkadir Arnaût. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1978.
- Makdisî, Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme. *Muhtasaru Minhâci'l-kâsîdîn*. thk. Sa'd Ârif. Beyrut: Dârü İhyâi'l-İlm, 1997.
- Makdisî, Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Kudâme. *Muhtasaru Minhâci'l-kâsîdîn*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2000.
- Mecdüddin İbn Teymiyye vd. *el-Müsevvede fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Merdâvî, Alaaddin. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*. thk. Muhammed Hâmid el-Fîkî. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955.
- Mücirüddin el-Uleymî, Ebû'l-Yümn. *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-imâm Ahmed*. thk. Abdülkadir el-Arnaût. Beyrut: Dârü Sâdır, 1997.
- Muhammed Ziyâeddin el-Makdisi. *es-Sünen ve'l-ahkâm an'l-Mustafa aleyhi's-salâtü ve's-selâm*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe. Cidde: Dârü Mâcid Asîrî, 2004.
- Mustafa, Şakir. *Medînetün li'l-ilm: Âlü Kudâme ve's-Sâlihiyye*. Safât: Camiatü'l-Kuveytî, 1982.
- Onuş, Muhammed Usame. *VI.-VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği*. Marmara Üniversitesi, 2020.
- Özel, Ahmet. "İbnü's-Sayrafi". *DİA*. 21/200. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Özen, Şükrü. "Hırakî". *DİA*. 17/322–323. Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Özen, Şükrü. "Musarrât". *DİA*. 31/240–241. Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Safedî, Selâhaddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâut - Türkî Mustafa. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Şemseddin İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec. *eş-Şerhu'l-kebîr alâ metni'l-Mukni*. nşr. Cemâatün mine'l-ulemâ. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.
- Şemseddin İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec. *Teshîlü'l-matlab fî tahsîli'l-mezheb*. İstanbul: Topkapı, III. Ahmet Ktp., nr. 1134.
- Şemseddin, Muhammed b. Abdülkavî. *İkdü'l-ferâid ve kenzü'l-fevâid*. Şeyh Muhammed Abdullah el-Cemî, 1964.
- Sevvas, Yasin Muhammed. *Fihrisü mahtûtâti Dâri'l-kütübi'z-Zâhiriyye (Mecâmî)*. Dımaşk: Mecmûâti Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1986.
- Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-A'yân*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, 1952.
- Sıddık Hasan Han, Muhammed. *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri't-trâzi'l-âhiri ve'l-evvel*. Katar: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Sübkî, Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfî. *Tabakâtü's-şâfiyyetü'l-*

- kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Cize: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1992.
- Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemu musannefâti'l-hanâbile: min vefeyât 241-1420*. Riyad, 2001.
- Tûfî, Necmeddin Ebû Rebi Süleyman b. Abdülkavî. *Şerhu muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin. *el-Mezhebü'l-Hanbelî: Dirâsetün fî târihihi ve simâtihi ve eşheri a'lâmihi ve müellefâtihi*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- Yakut el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevki vd. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *DİA*. 20/543-551. Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Avvad Maruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Şemseddin. *Şerhu'z-Zerkeşî alâ Muhtasari'l-Hırakî*. thk. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993.
- Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, Ebü'l-Berekât. *el-Mümti' fi şerhi'l-Mukni'*. thk. Abdümelik b. Abdullah b. Dehiş. Mekke: el-Mektebetü'l-Esedî, 2003.

Ek

Fürû Fıkıh Eserleri	
Ahmed b. Hüseyin el-İrakî (ö. 588/1192)	<i>Nazmu'l-ibâdât min Muhtasari'l-Hırakî</i>
Hafız Abdülgani el-Cemmâilî (ö. 600/1203)	<i>el-Câmiu's-sağîr li ahkâmi'l-beşîri'n-nezîr</i>
Hafız Abdülgani el-Cemmâilî (ö. 600/1203)	<i>Umdetü'l-ahkâm an seyyidi'l-enâm</i>
Hafız Abdülgani el-Cemmâilî (ö. 600/1203)	<i>Umdetü'l-ahkâmi'l-kübrâ / el-Ahkâm alâ ebvâbi'l-fıkh</i>
Esad İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1209)	<i>el-Hülâsa fi'l-fürû</i>
Esad İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1209)	<i>el-Umde fi'l-fıkh</i>
Esad İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1209)	<i>en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye</i>
Esad İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1209) veya Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ (ö. 616/1219)	<i>Hâşiyetü'l-Müstev'ib</i>
İmâdüddin İbrahim (ö. 614/1217)	<i>el-Fürûk fi'l-mesâilî'l-fıkhıyye</i>
İmâdüddin İbrahim (ö. 614/1217)	<i>el-Ahkâm</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>el-Hâdî</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>el-Umde</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>el-Mukni</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>el-Kâfî</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Muhtasaru'l-Hidâye</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>el-Muğnî</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Risâletün fi'l-mezâhibi'l-erbaa</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>eş-Şâfî</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Fıkhü'l-imâm</i>
Bahâüddin el-Makdisî (ö. 624/1227)	<i>el-Udde şerhu'l-Umde</i>
Bahâüddin el-Makdisî (ö. 624/1227)	<i>Şerhu'l-Mukni</i>
Ömer Şemseddin İbnü'l-Müneccâ (ö. 641/1243)	<i>el-Mu'temed ve'l-mu'avvel</i>
Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245)	<i>es-Sünen ve'l-ahkâm ani'l-Mustafâ aleyhi's-selâm / el-Ahkâm fi'l-fıkhî'l-hanbelî</i>
Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245)	<i>eş-Şâfî fi's-sünen ale'l-Kâfî</i>
Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245)	<i>Tahrîcü ehâdisi'l-Kâfî</i>
Seyfeddin Abdurrahman b. Rezîn (ö. 656/1258)	<i>et-Tehzîb fi'htisâri'l-Muğnî</i>
Seyfeddin Abdurrahman b. Rezîn (ö. 656/1258)	<i>İhtisârü'l-Hidâye / en-Nihâye fi'htisâri'l-hidâye</i>
Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)	<i>el-Mezhebü'l-ahmed fi mezhebi'l-İmâm Ahmed</i>

Abdurrezzâk er-Rüse'nî (ö. 660/1262)	<i>el-Muntasar fî şerhi'l-Muhtasar</i>
İbnü's-Sayrafî (ö. 678/1279)	<i>Nevâdirü'l-mezheb</i>
Şemseddin İbn Kudâme (ö. 682/1283)	<i>eş-Şerhu'l-kebîr / Teshilü'l-matlab fî tahsîli'l-mezheb</i>
Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ (ö. 695/1296)	<i>el-Mümte</i>
Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ (ö. 695/1296)	Fürû fıkıh ve usûl-i fıkıh alanında birçok eser kaleme aldığı nakle-dilmiştir.
Muhammed b. Abdülkavî (ö. 699/1300)	<i>Mecma'u'l-bayreyn</i>
Muhammed b. Abdülkavî (ö. 699/1300)	<i>Nazmu'l-müfredât fi'l-fıkh / İkdü'l-ferâid ve kenzü'l-fevâid</i>

Usûl-i Fıkıh Eserleri

Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır / el-Mîzân fî usûli'l-fıkh</i>
Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)	<i>el-İzâh li kavânîni'l-istılah fi'l-cedel</i>
İbnü's-Sayrafî (ö. 678/1279)	<i>İntihâzü'l-furas fî men eftâ bi'r-ruhas</i>
Mecdüddin İbn Teymiyye (ö. 652/1254), Abdülhalim İbn Teymiyye (ö. 682/1283) ve Takiyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328)	<i>el-Müsevvede</i>
Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ (ö. 695/1296)	<i>Şerhu'l-Mahsûl</i>

Hilaf Eserleri

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-İntisâr fî mesâili'l-hilâf</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>et-Tahkik fî ehâdîsi'l-hilâf</i>
Abdurrahman b. Rezin (ö. 656/1228)	<i>Ta'lika fi'l-hilâf</i>

Bir Konuyu Müstakil Olarak Ele Alan Eserler

Abdülmuğis b. Züheyr (ö. 583/1187)	<i>ed-Delîlü'l-vâzih fi'n-nehyi an irtikâbi'l-heva'l-fâzih</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Müsîrû azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Der'ü'l-levm ve'd-daym fî savmi yevmi'l-ğaym</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Minhâcü'l-kâsıdîn</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>er-Red ale'l-kâilîn bi cevâzi'l-mut'a</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Menâsikü'l-hac</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-İbâdâtü'l-hams</i>

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Lügatü'l-fikh</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-Menfa'a fî mezâhibi'l-erba'a</i>
Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>Ahkâmü'n-nisâ</i>
Abdülkadir er-Rehâvî (ö. 612/1215)	<i>Feraiz alanında bir eser</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Menâsikü'l-hac</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Mukaddimetün li'l-ferâiz</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Ahkâmü ğammi hilali şehri Rama-zan</i>
Ebû Mansur Abdullah b. Muhammed (ö. 643/1245)	<i>el-Hirz ve'l-mün'a fî beyâni emri'l-mehdiyyi ve'l-müt'a</i>
Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245)	<i>Zikrû tahrîmi'l-müskir (Zemmü'l-müskir)</i>
Ziyâeddin Muhammed (ö. 643/1245)	<i>Risâle fî hükmi sıyâmi yevmi's-şek</i>
İbnü's-Sayrafî (ö. 678/1279)	<i>Ukûbâtü'l-cerâim</i>
İbnü's-Sayrafî (ö. 678/1279)	<i>De'âimü'l-İslam fî vücûbi'd-du'a li'l-imâm</i>
Necmeddin Ebû'l-Abbâs (ö. 689/1290)	<i>Muhtasarı Minhâci'l-kâsîdîn</i>

Derlenmiş Literatür	
İbn Kudâme'nin fetvaları (ö. 620/1223)	
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	<i>Fütÿâ fî zemmi's-şebâbeti ve'r-raks ve's-semâ</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223) ile Nasihuddin Ebû'l-Ferec Abdülkadir b. Abdülkahir (ö. 634/1236) arasındaki mektuplaşma	<i>Vekilin yetkisi</i>
Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223) ile Fahreddin İbn Teymiyye (ö. 622/1225) arasındaki mektuplaşma	<i>Bid'at ehlinin cehennemde ebedi olarak kalıp kalmaması</i>